

Δανάη Γείτων, Παρθενόπη Χάρης Σεισάκη

Ετιά Λασιθίου

Ιστορική αναδρομή, αποτύπωση του οικισμού
και μελέτη προσεγγίσεων αποκαταστάσεων και επεκτάσεων

Πολυτεχνείο Κρήτης
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Ερευνητική εργασία

ΕΤΙΑ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Ιστορική αναδρομή, αποτύπωση του οικισμού
και μελέτη προσεγγίσεων αποκαταστάσεων και επεκτάσεων

Δανάη Γείτων, Παρθενόπη Χάρις Σεισάκη

Επιβλέπων καθηγητής
Δημήτριος Τσακαλάκης

Ευχαριστούμε θερμά τον καθηγητή μας κ. Δημήτριο Τσακαλάκη για την συνεχή καθοδήγηση και την ανεκτίμητη υποστήριξη που μας προσέφερε σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας ερευνητικής εργασίας.

Επίσης θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους:
Ελευθέριο Μαντζουνέα, Ευτυχία Σεισάκη, Θεοδώρα Αδαμάκη, Παναγιώτη Γείτων, Ανδρέα Σεισάκη και Δέσποινα Ποιμενίδου για τη διαρκή στήριξη και την αμέριστη βοήθεια τους.

Ακόμα, ευχαριστούμε τους κατοίκους των κοινοτήτων Χαντρά και Αρμένων για τη σημαντική συμβολή τους στην επιτόπια έρευνα.
Ευχαριστούμε την καθηγήτρια και αρχιτέκτονα κα Σοφία Τσιράκη για την πολύτιμη συμβουλευτική συνδρομή της.

Τέλος, ευχαριστούμε την αρχαιολόγο κα Μαριάννα Κατηφόρη και την αρχιτέκτονα κα Δάφνη Χρονάκη της Δ/νσης της Εφορίας Αρχαιοτήτων Λασιθίου για τις μελέτες και το βιβλιογραφικό υλικό που μας γνωστοποίησαν καθώς επίσης και την κα Ιουλία Ζαφειράκη-Παπαδάκη για την παραχώρηση του αρχείου του συζύγου της, αρχαιολόγου Ν.Π. Παπαδάκη.

| Περιεχόμενα

Εισαγωγή	13
Περιγραφή	14
Σκοπός	14
Μέθοδος	15
1 Ιστορική αναδρομή στην Ετιά και την ευρύτερη περιοχή	17
1.1 Βυζαντινή περίοδος	20
1.2 Περίοδος της Ενετοκρατίας	32
1.3 Τουρκοκρατία	44
1.3 19ος αιώνας	50
1.4 20ος αιώνας	58
1.5 Λόγοι εγκατάλειψης	68
2 Καταγραφή της κατάστασης του οικισμού	71
2.1 Πολεοδομική οργάνωση	72
2.2 Η κατοικία στην Ετιά	94
3 Πρακτικές επέμβασης σε παραδοσιακούς οικισμούς	119
3.1 Το παράδειγμα της Κάτω Πόλης της Μονεμβασιάς	119
3.2 Το παράδειγμα της Σαντορίνης- η αντισεισμική ανοικοδόμηση	126
3.3 Το παράδειγμα του Μόντε Καράσσο της Ελβετίας	134
Συμπεράσματα	143
Βιβλιογραφία	147
Παραρτήματα	155

| Κατάλογος εικόνων

1 Χάρτης Κρήτης με τη θέση της Ετιάς	19
2 Tabula Peutingeriana, Κρήτη	21
3 Ο στόλος των Σαρακηνών πλέει προς την Κρήτη.	21
4 Τοποθεσία των αρχαίων πόλεων Πραισού και Ητεια.	23
5 Οικισμός Βόιλα: α_πύργος, β_κάτοψη πύργου, γ_άποψη οικισμού 1898-1899	25
6 Οπτική επικοινωνία μεταξύ των φρουρίων της Σητείας και της Ετιάς	27
7 Πίνακες: α,β_Τσουγκαράκη, γ_Γάσπαρη	29
8 Διάγραμμα μορφής του οικισμού, β Βυζαντινή περίοδος	31
9 Άποψη της Σητείας με το λιμάνι. 1688	33
10 Οχυρές κατοικίες	33
11 Χάρτης La isla de Candia του Γεώργιου Σιδέρη	35
12 Τοποθεσίες ναών οικισμού	37
13 Βίλα Ντε Μέτζο: α_κάτοψη Βίλας, β_διάκοσμος εσωτερικού Βίλας	40
14 Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 14ος-16ος αιώνας	41
15 Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 16ος-17ος αιώνας	42
16 Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 17ος αιώνας	43
17 Τούρκικος χάρτης της Κρήτης 17ος αιώνας (Βρετανική Βιβλιοθήκη, Λονδίνο)	45
18 Ίχνη της δεξαμενής σήμερα	46
19 Πορεία υδροδότησης οικισμού	47
20 Η κρήνη σήμερα	48
21 Επιγραφή	48
22 Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 17ος-19ος αιώνας	49
23 Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 19ος αιώνας	52
24 Κάτοψη μορφής του οικισμού, 19ος αιώνας	53
25 Κατοικία στην Ετιά	55
26 Κρητική παραδοσιακή κατοικίας	55
27 Άποψη οικισμού Ετιάς (άποψη από τα νότια)	57
28 Άποψη οικισμού Ετιάς (άποψη από τα νότια) του Τζουζέπε Τζερόλα	59
29 Παραγωγή σουλτανίνας σταφίδας και κρασιού	59

30 Διάγραμμα διάνοιξης δρόμου στην Ετιά. Αεροφωτογραφία 1945 -1960	61	64 Απολήξεις τζακιών	113
31 Αγροτική μηχανή ντίζελ	61	65 Υδρορροές	115
32 Νερόμυλοι: Ετιά 1950 , Χανδράς 2021	61	66 Πατητήρια - Στέρνες	117
33 Κατάσταση οικισμού 1950	63	67 Καθαρισμός ιδιοκτησίας	122
34 Αποκατεστημένες κατοικίες	65	68 Τοπογραφικό με μεγάλο αριθμό επεμβάσεων των αρχιτεκτόνων στην περιοχή	122
35 Η Έπαυλη ντε Μέτζο 1900-1905. Φωτογραφικό υλικό του Τζουζέπε Τζερόλα	66	69 Διαχείριση μικρο-διαδρομών (εικόνες πριν τις επεμβάσεις και μετά)	122
36 Σχέδιο αποκατάστασης της έπαυλης	67	70 Μαγαζί με πολίπλοκη στέγη και χωμάτινο δάπεδο (1971) - καθαρισμός ιδιοκτησίας	122
37 Μεταβολή πλυσίμου	69	71 Τεχνίτες κατασκευάζουν θόλο (2001)	122
38 Χάρτης χρήσεων	73	72 Διαχείριση εσωτερικών χώρων	123
39 Αεροφωτογραφίες οικισμού Ετιάς	75	73 Λεπτομέρεια δαπέδων	123
40 Δίκτυα	77	74 Χώρος κουζίνας	123
41 Οι ναοί του οικισμού	79	75 Το σπίτι με το φουγάρο. Τζάκι (1975)	124
42 Σημεία συνάντησης των κατοίκων	81	76 Πολυκύτταρη κατοικία	125
43 Αρχιτεκτονικά στοιχεία ιστορικών φάσεων	84	77 Σανορίνη	127
44 Συρραφές τοίχων	85	78 Νέος οικισμός Επισκοπής στο Καμάρι	129
45 Διάγραμμα ιδιοκτησιών	86	79 Κατασκευή τυποποιημένων κουφωμάτων	131
46 Βοηθητικοί χώροι	87	80 Τρόπος κατασκευής θολιών	131
47 Σημισακοί τοίχοι	88	81 Φυσικός κλιματισμός	131
48 Αξιολόγηση κτιριακού αποθέματος	89	82 Τύπος κατοικίας I : α_κάτοψη, β_ sand closet	131
49 Κάτοψη δωματών οικισμού	90	83 Καλούπια για θολίτες	131
50 Κάτοψη γενικής διατάξης οικισμού	91	84 Κισηρόλιθοι	131
51 Όψεις οικισμού	92	85 Ιδιωτικά και δημόσια έργα σχεδιασμένα από τον Δεκαβάλλα, ενταγμένα σε υφιστάμενο ιστό	132
52 Πίνακας εμβαδού πυρήνων	95	86 Καμάρι, εξέλιξη οικισμού	133
53 Πίνακας τυπολογιών	98	87 Εναέριος χάρτης της περιοχής του Τιτσίνο	135
54 Τυπολογίες	99	88 Η πόλη του Μόντε Καράσσο το 1968	135
55 Τοιχοποιίες	101	89 Οι πτέρυγες του μοναστηριού πριν και μετά την αποκατάσταση	137
56 Άλλα υλικά τοιχοποιίας	102	90 Κατόψεις πριν και μετά την επέμβαση	139
57 Λεπτομέρειες τοίχων	103	91 Τομές των υφιστάμενων κελυφών και της επέκτασης	139
58 Δώμα	105	92 Εσωτερικό της βόρειας πτέρυγας του σχολείου	140
59 Θήρες	107	93 Επέκταση του σχολείου	140
60 Παράθυρα	109	94 Παράθεση τριών επιμέρους σημαντικών έργων του αρχιτέκτονα στην περιοχή	141
61 Καμάρες	111		
62 Δάπεδα	111		
63 Τζάκια - Φούρνοι	113		

Εισαγωγή

Περιγραφή

Η Ετιά είναι χωριό της κοινότητας Αρμένων του δήμου Σητείας, που ανήκει στην περιφερειακή ενότητα Λασιθίου, στην ανατολική Κρήτη. Ο οικισμός αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά φέουδα του οροπεδίου Αρμενοχαντράδων την εποχή της Ενετοκρατίας και έχει χαρακτηριστεί παραδοσιακός οικισμός. Η βενετσιάνικη βίλα των Ντε Μέτζο, στο βόρειο άκρο του χωριού, αποτελεί ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα βενετσιάνικης αρχιτεκτονικής σε ολόκληρη την Κρήτη. Οι αποκαταστάσεις που έχουν λάβει χώρα έως σήμερα, αφορούν μόνο την έπαυλη και δύο από τις τέσσερις εκκλησίες, ενώ ο υπόλοιπος οικισμός έχει μείνει άθικτος, εκτεθειμένος στη φθορά του χρόνου.

Με αυτά τα δεδομένα, στη συγκεκριμένη εργασία, θέλαμε να φωτίσουμε τον οικισμό ως σύνολο, καθώς η ύπαρξη της βίλας και των εκκλησιών συνδέεται άρρηκτα με τις κατοικίες και τους κατοίκους του. Αν τα υφιστάμενα κτίρια εξαφανιστούν, μαζί τους χάνεται και ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της ιστορίας και της μνήμης του τόπου.

Σκοπός

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ενώσει τα διαθέσιμα ιστορικά τεκμήρια για τον οικισμό μέχρι και τη σημερινή εποχή, με στόχο να δομηθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη του και εν τέλει την εγκατάλειψη του. Παρουσιάζεται πλήρης αποτύπωση του οικισμού, μέσα από την οποία γίνεται μια προσπάθεια καταγραφής στοιχείων, που καθορίζουν την ταυτότητα του και συμπληρώνουν την ιστορία του. Τέλος, μελετώνται προσεγγίσεις αποκατάστασης και επανάχρησης αντίστοιχων παραδοσιακών οικισμών.

Μέθοδος

Η εργασία κρίθηκε σκόπιμο να χωριστεί σε τρεις ενότητες, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως διαφορετικά κεφάλαια. Τα στοιχεία για τη συγγραφή της εργασίας προέκυψαν από αναζήτηση σε βιβλιογραφικές και διαδικτυακές πηγές, αρχειακή έρευνα, συνεντεύξεις, επιτόπια παρατήρηση σε συνδυασμό με την έρευνα πεδίου. Στην έρευνα πεδίου έγινε λεπτομερής αποτύπωση, με τη χρήση σύγχρονων εργαλείων μέτρησης, φωτογραφικού υλικού και βίντεο. Οι συνεντεύξεις έγιναν με παλαιούς κατοίκους του οικισμού αλλά και με αρχαιολόγους, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με τον υφιστάμενο οικισμό.

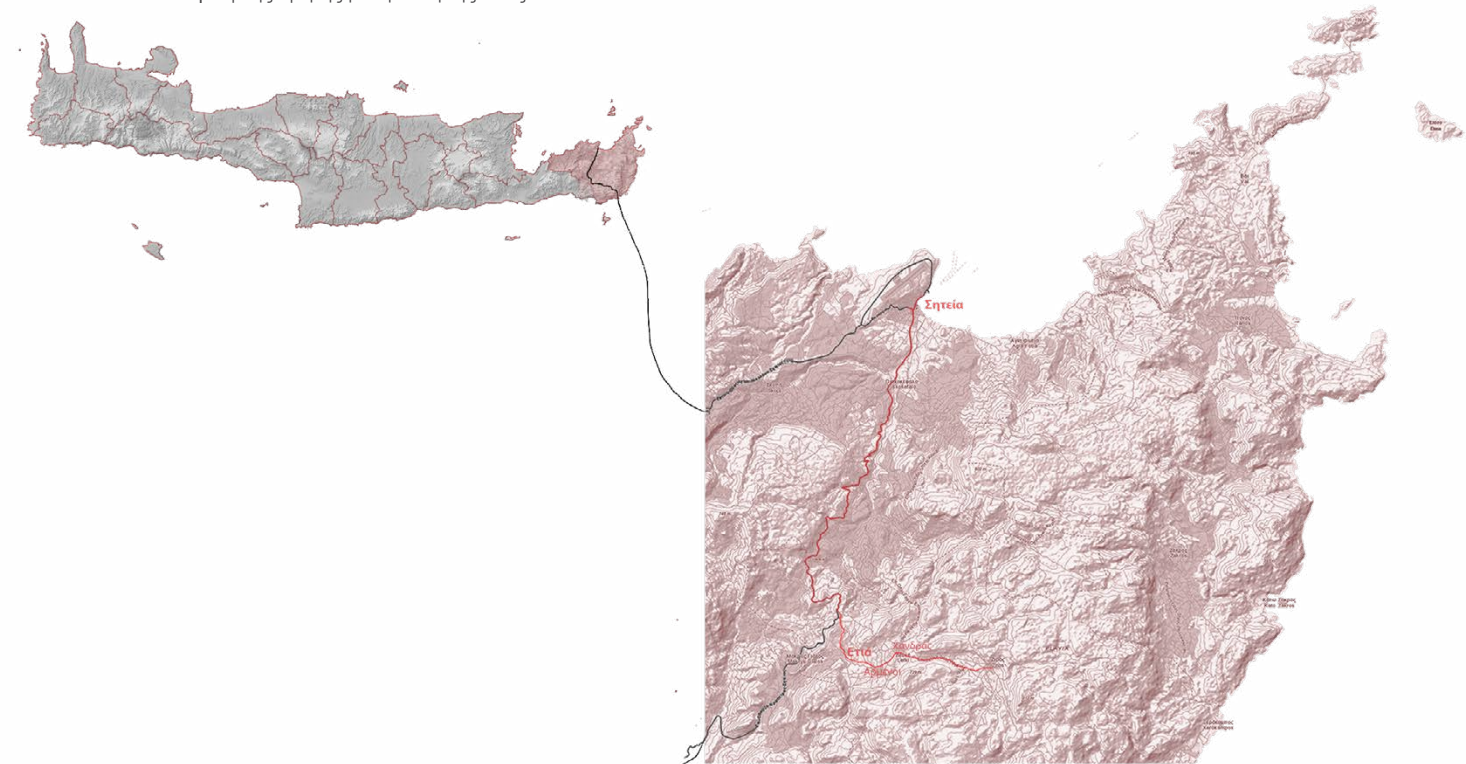
Στην πρώτη ενότητα, συγκεντρώνουμε ιστορικές πληροφορίες και προφορικές μαρτυρίες για την Ετιά και τη γύρω περιοχή. Μέλημα μας είναι να ερευνήσουμε την εξέλιξη του οικισμού, από την απαρχή του μέχρι και την εγκατάλειψή του. Ξεκινάμε την ιστορική αναδρομή από την Βυζαντινή περίοδο, όπου διαθέτουμε τα πρώτα ευρήματα. Ακολουθεί η περίοδος της Ενετοκρατίας, στην οποία η Ετιά γνώρισε τη μεγαλύτερη ευημερία της. Στη συνέχεια, ακολουθούμε τις εξελίξεις από την Τουρκοκρατία και την Κρητική επανάσταση, έως τον 20ο αιώνα, όπου επήλθε η εγκατάλειψη του οικισμού.

Στην δεύτερη ενότητα, γίνεται η καταγραφή της σημερινής κατάστασης του οικισμού. Αρχικά, περιγράφεται η πολεοδομική οργάνωση του οικισμού, σε σχέση με τα γύρω χωριά και τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του τόπου. Έπειτα, αναλύονται τα βασικά στοιχεία που απαρτίζουν το χωριό (ναοί, έπαυλη κτλ.). Τέλος, καταγράφονται τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των κατοικιών, τα κατασκευαστικά στοιχεία και τα δομικά υλικά.

Στην τρίτη ενότητα, προκειμένου να διερευνήσουμε διαφορετικές προσεγγίσεις, αναλύουμε τρία έργα αποκατάστασης και επέμβασης σε παραδοσιακά οικιστικά σύνολα. Η επιλογή έγινε με βάση τη συνθετική μεθοδολογία, τα υλικά και το ιδεολογικό πλαίσιο της κάθε πρότασης - επέμβασης προκειμένου να αναδείξουμε διαφορετικές μορφές αποκατάστασης.

Τέλος, ακολουθούν τα δικά μας συμπεράσματα τα οποία προκύπτουν μετά από την ενδελεχή μελέτη του υλικού μας.

1 | Ιστορική αναδρομή στην Ετιά και
την ευρύτερη περιοχή

Ο οικισμός Ετιά¹ είναι χτισμένος σε ένα λόφο με υψόμετρο 510 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας, και τοποθετείται βορειοδυτικά στην είσοδο του οροπεδίου Αρμενοχαντράδων. Το οροπέδιο αποτελείται από τα χωριά Αρμένιοι, Χανδράς και τον οικισμό Βόιλα. Μαζί με το οροπέδιο Ζήρου συνθέτουν την ευρύτερη περιοχή. Ως κεφαλοχώρι της περιοχής θεωρείται το χωριό Ζήρος. Ο οικισμός ανήκει στη Δημοτική Ενότητα Αρμένων του Δήμου Σητείας. Η πόλη της Σητείας, πρωτεύουσα της Επαρχίας βρίσκεται σε απόσταση 31χλμ από τον οικισμό. Όλες οι παραπάνω τοποθεσίες συνδέονται με το ευρύτερο, επαρχιακό, οδικό δίκτυο Ιεράπετρα - Σητεία.

Ελάχιστη είναι η γνώση για την οικιστική οργάνωση της Κρήτης, από την ύστερη αρχαιότητα έως τον 13ο αιώνα. Αυτό είναι αποτέλεσμα έλλειψης αρχαιολογικών, φυσικών καταστροφών, εγκατάλειψης οικισμών λόγω πολέμων ή πειρατειών και χρήσης ευτελών υλικών δόμησης². Όσο αφορά την Ετιά, αξίζει να αναφερθεί για την ύστερη αρχαιότητα, ότι στο ύψωμα Ετιανή Κεφάλα (υψόμετρο 715 μέτρα), νότια του χωριού βρέθηκε Μεσομινωικό συλημένο ιερό κορυφής³(2.000-1550 π.Χ.), χωρίς ίχνη κτιρίου. Από τη θέση συλλέχθηκαν προσφορές στο ιερό, τεμάχια ειδωλίων και ζώων. Επίσης, γνωρίζουμε πως στη γύρω περιοχή έχουν έρθει στο φως ίχνη οικισμών της ίδιας περιόδου⁴. Έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι υπήρχε ανθρώπινη δραστηριότητα γύρω από την τοποθεσία του σημερινού οικισμού τη Μεσομινωική περίοδο.

Παρόλο που οι γραπτές αναφορές για τους οικισμούς της Κρήτης συναντιούνται μόνο στη μεταγενέστερη Ενετική περίοδο, στα επίσημα Ενετικά έγγραφα -τις απογραφές και στα νοταριακά έγγραφα- τα στοιχεία συνολικά συγκλίνουν στην άποψη ότι οι περισσότεροι οικισμοί της Κρήτης, όπως και η Ετιά, ανάγονται στην Βυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα στη 2η (μεσοβυζαντινή)⁵. Γι' αυτό το λόγο η μελέτη μας ξεκινάει από τους βυζαντινούς χρόνους.

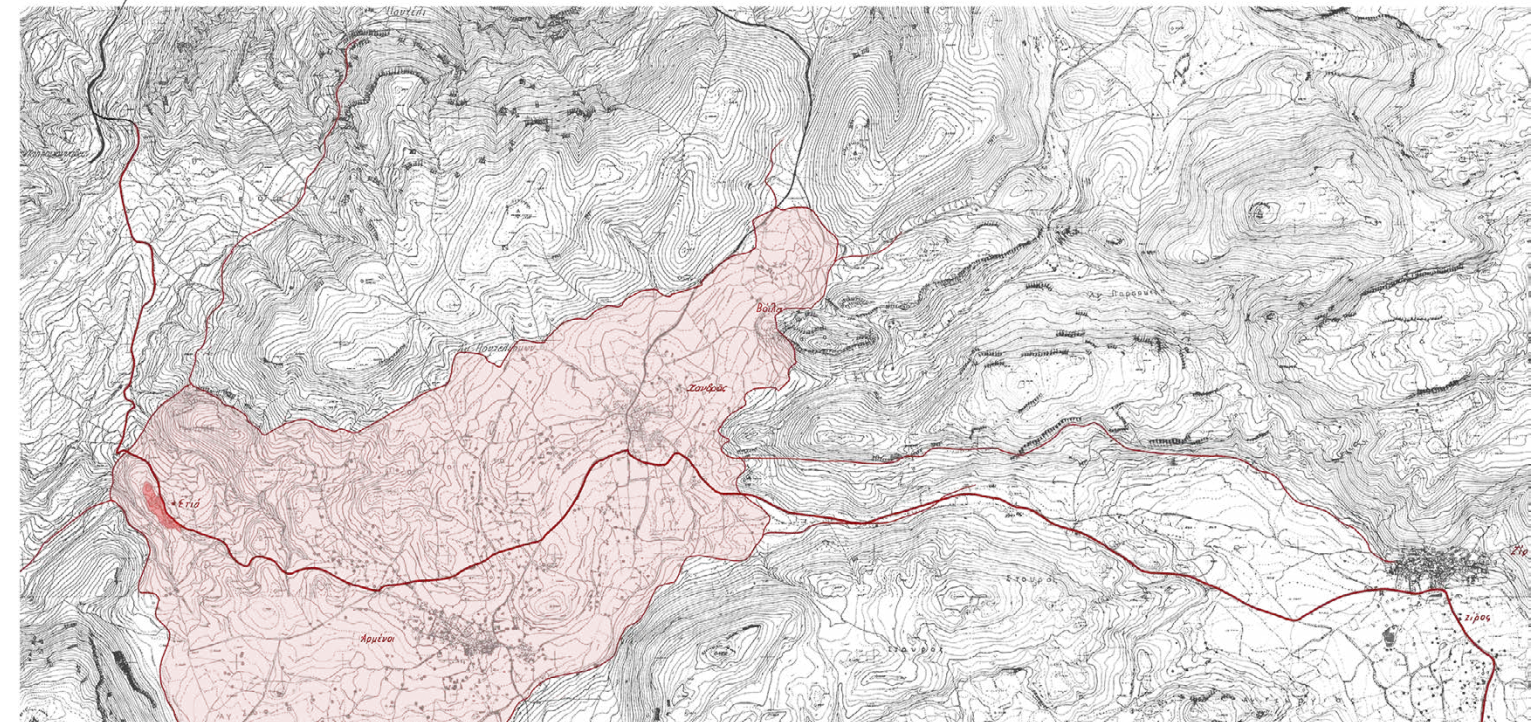
1 Στις ενετικές καταγραφές ο οικισμός εμφανίζεται ως Nethia. Αργότερα στη λαϊκή παράδοση γίνεται αναφορά στον οικισμό ως Νεθιά ή Εθιά. Πλέον ο οικισμός ονομάζεται επίσημα Ετία. Η καταγωγή του ονόματος πιθανόν να προέρχεται δέντρο ιτιά.

2 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 126

3 Παπαδάκης, Νίκος «Σητεία» (2η έκδοση). Σητεία: Δήμος Σητείας 1988 σελ 34-39

4 <https://www.gtp.gr/ArchaeologicalMuseumofAgiosNikolaos>

5 Χαράλαμπος Γάσπαρης, άρθρο, Από τη Βυζαντινή στη Βενετική τούρμα Κρήτη, 13ος- 14ος αιώνας, σελ 167

1.1 | Βυζαντινή περίοδος

Η Βυζαντινή περίοδος στην Κρήτη ορίζεται από το 330 μ.Χ. έως και το 1204 μ.Χ.. Μετά τη διαίρεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 395 μ.Χ., η Κρήτη διοικούνταν από το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος. Η βυζαντινή κυριαρχία χωρίζεται σε δύο περιόδους την πρώτη βυζαντινή ή παλαιοχριστιανική περίοδο (330μ.Χ.-824μ.Χ.) και τη δεύτερη βυζαντινή ή μεσοβυζαντινή περίοδο (961μ.Χ.-1204μ.Χ.). Ενδιάμεσα των δύο αυτών διαφορετικών περιόδων μεσολαβεί η περίοδος της Αραβοκρατίας (824μ.Χ.-961 μ.Χ.)⁶.

Ο ρόλος της Κρήτης ήταν περιφερειακός, όπως επιβεβαιώνεται από τις περιορισμένες πληροφορίες που αντλούνται από τις διαθέσιμες πηγές. Μεγάλα κενά εμφανίζονται και στις αρχαιολογικές μαρτυρίες, λόγω των φυσικών καταστροφών (Μεγάλοι Σεισμοί) που υπέστη το νησί επί το 467-468 μ.Χ.⁷. Οι πληροφορίες εξάγονται κυρίως από καταγραφές για τις περιοχές γύρω από την Ετιά και από τα ελάχιστα τεκμήρια που διασώζονται στα κτίρια του οικισμού μέχρι σήμερα.

Πρώτη Βυζαντινή περίοδος και Αραβοκρατία

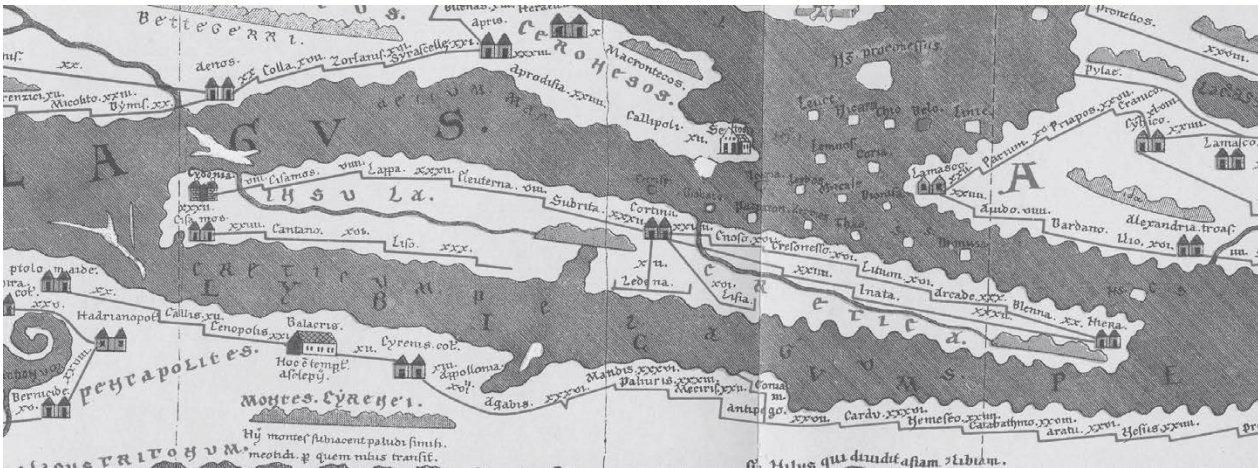
Οι πληροφορίες των πηγών για την Κρήτη την πρώτη βυζαντινή περίοδο είναι ελάχιστες. Η Κρήτη έζησε αρχικά μία περίοδο αφάνειας και αποτελούσε επαρχεία του κράτους. Τον 6ο αιώνα μ.Χ. εμφανίζεται ως αυτοτελής διοικητική περιφέρεια στην οποία αναγνωρίζονται 22 «πόλεις»⁸, μεγάλα κέντρα της νήσου⁹. Σε αυτό το διάστημα η κατοίκηση επικεντρώνεται στα παράλια του νησιού. Από τον 7ο αιώνα, όταν εισάγεται στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ο θεσμός των θεμάτων-μεγάλων διοικητικών επαρχιών με ενιαία πολιτική, στρατιωτική και δικαστική

⁶ Θεοχάρης Δετοράκης, Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός της Κρήτης, Περιφέρεια Κρήτης, Ηράκλειο 1990, σελ 43

⁷ Δάφνη Χρονάκη, Ο νομός Λασιθίου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, από το βιβλίο «Ο νομός Λασιθίου και η ιστορία του, τ. Α'-Β'» , Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, 2016, σελ.288

⁸ Πρέπει να διευκρινιστεί πως μέχρι τον 6ο ή 7ο αιώνα ο όρος «πόλη» είτε περιγράφει διοικητική έννοια, είτε αφορά οικισμό με αστικό χαρακτήρα. Επίσης γνωρίζουμε πως μπορούσε να αποδοθεί ο όρος της «πόλεως» και σε οικισμούς χωρίς αυτοί να είναι πραγματικά «αστικοί». Πιθανώς λοιπόν να καταγράφονται μόνο οι οικισμοί εκείνοι στους οποίους αναγνωριζόταν το καθεστώς της «πόλεως» από τη ρωμαϊκή διοίκηση, ενώ οι άλλοι οικισμοί χαρακτηρίζονταν ως κώμαι ή πολίχναι. - Δάφνη Χρονάκη, Ο νομός Λασιθίου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, 2016

⁹ Δημήτρης Τσουγκαράκης, άρθρο, Παρ'τηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης, Πεπραγμένα 6ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β', Χανιά 1991

2| Tabula Peutingeriana, Κρήτη

3| Ο στόλος των Σαρακηνών πλέει προς την Κρήτη.

διοίκηση, η Κρήτη αναφέρεται ως θέμα¹⁰. Εκείνη τη περίοδο πιθανολογείται να αρχίζει η δημιουργία πολυάριθμων οικισμών στην ενδοχώρα της Κρήτης, παράλληλα με την παρακμή των μεγάλων παραλιακών πόλεων αυτής¹¹. Γνωστές πόλεις που άκμασαν τον 8ο αιώνα μ.Χ. σε κοντινή απόσταση από τη σημερινή τοποθεσία του οικισμού είναι η Πραισός και η Ητεία, που τοποθετούνται στη σημερινή περιοχή της Σητείας, ενώ δεν υπάρχουν πληροφορίες συγκεκριμένα για την ίδια την Ετία.

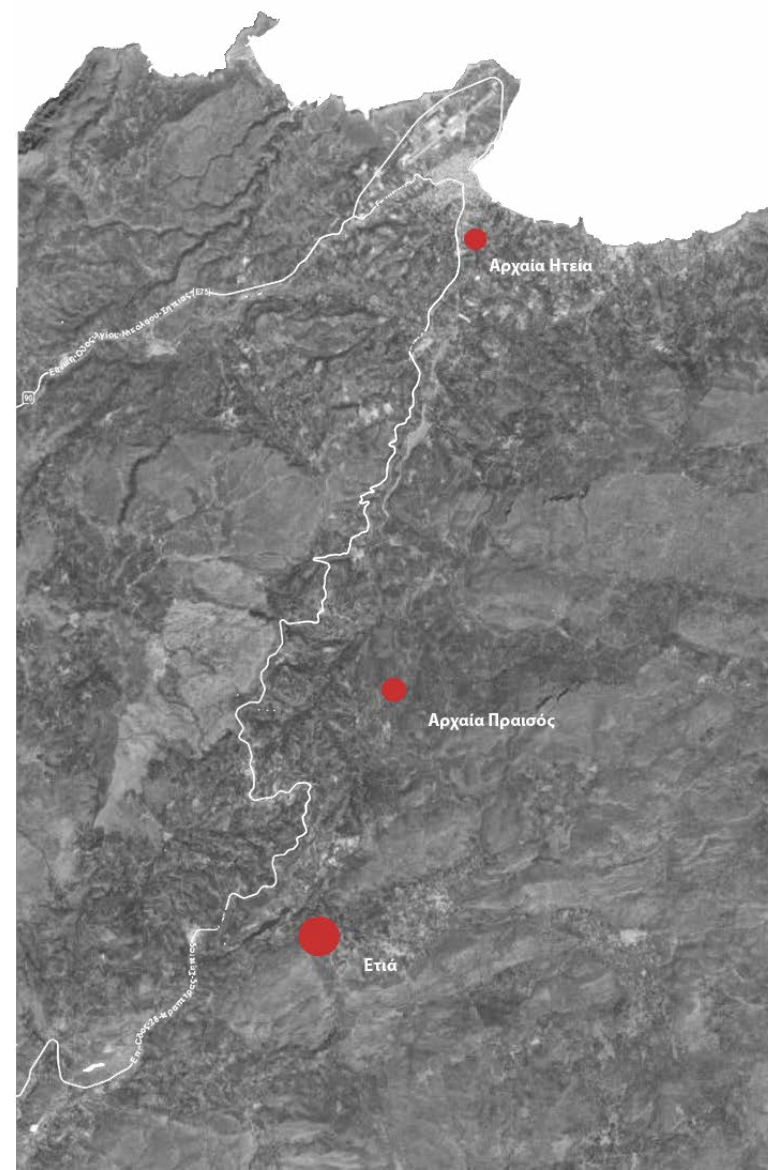
Από τα μέσα του 7ου αιώνα η Κρήτη δέχεται τις πρώτες επιδρομές Αράβων πειρατών. Η κατάκτηση του νησιού φαίνεται ότι έγινε σταδιακά, με επίκεντρο την κεντρική περιοχή του Ηρακλείου και εξαπλώθηκε προς διάφορες κατευθύνσεις. Οι Άραβες δεν επεκτάθηκαν στην ενδοχώρα του νησιού, αφήνοντας ανεπηρέαστη την τάση για ανάπτυξη των οικισμών στο εσωτερικό¹². Η Κρήτη χρησιμοποιήθηκε ως κέντρο των πειρατικών επιδρομών των Αράβων, εναντίον των νησιών του Αιγαίου και των παραλίων της Μικράς Ασίας, προξενώντας διακοπή στις θαλάσσιες επικοινωνίες. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για τους Βυζαντινούς και δεν σταμάτησαν τις προσπάθειες ανακατάληψής του νησιού. Ο νομός Λασιθίου δεν διασώζει κανένα ίχνος της Αραβοκρατίας, πέρα από ορισμένα τοπωνύμια και ονόματα οικισμών, όπως η Ρουκάκα, το Ζου (su=νερό) και πιθανότατα και ο Χαντράς, γειτονικό χωριό του οικισμού Ετία. Πέρα από αυτά κανένα στοιχείο δεν υπάρχει για τον οικισμό εκείνη την περίοδο.

10 Θεοχάρης Δετοράκης, Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός της Κρήτης, Περιφέρεια Κρήτης, Ηράκλειο 1990, σελ 43

11 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 20

12 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ.20

4 | Τοποθεσία των αρχαίων πόλεων Πραισού και Ητεία.

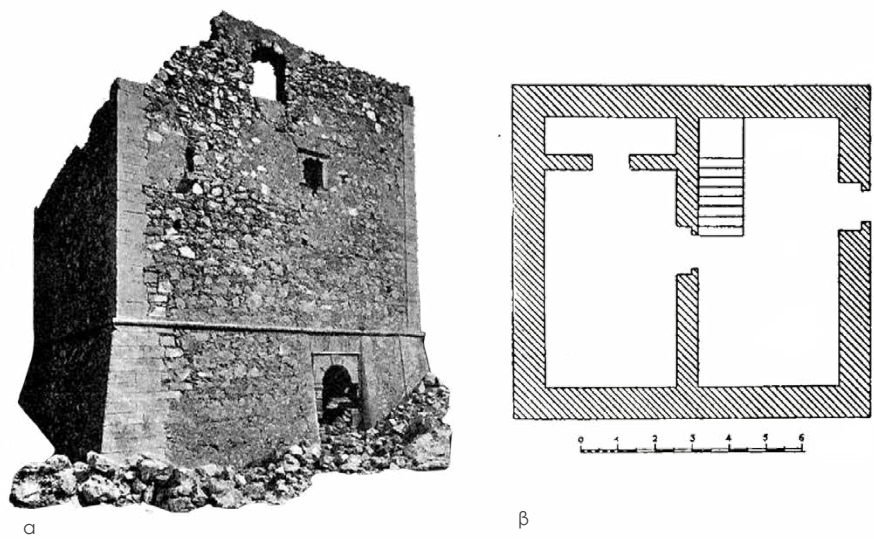
Δεύτερη βυζαντινή περίοδος

Η δεύτερη βυζαντινή περίοδος – μεσοβυζαντινή στην Κρήτη ορίζεται από το 961μ.Χ. με την ανακατάληψη της από τους Βυζαντινούς έως το 1204 μ.Χ., όταν επήλθε η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τις στρατιές των σταυροφόρων της 4ης σταυροφορίας και τον διαμελισμό των εδαφών της αυτοκρατορίας.

Προκειμένου να αποκατασταθεί η βυζαντινή εξουσία μετά την ανακατάληψη της Κρήτης, εφαρμόστηκαν τρεις άξονες αναδιοργάνωσης από τον Νικηφόρο Φωκά: νέα διοικητική οργάνωση, νέο οχυρωματικό πρόγραμμα και θρησκευτική στήριξη. Μέρος των παραπάνω ήταν η εγκατάσταση μόνιμου μέρους του στρατού ως φρουρά. Οι αξιωματικοί που έλαβαν εκτάσεις γης ως στρατιωτικά κτήματα, με καταγωγή κυρίως σλάβικη, αρμένικη ή ρωσική, αποτέλεσαν τον πυρήνα της νέας τάξης των μεγαλοκτηματιών και «αριστοκρατών» της Κρήτης. Για την αντιμετώπιση εξεγέρσεων ανεξαρτητοποίησης τοπικών αρχόντων, η διοίκηση περιορίστηκε σταδιακά σε μέλη επιλεγμένων οικογενειών, στενά συνδεδεμένων με την αυτοκρατορική οικογένεια. Η ανάθεση εκτάσεων γης στους αξιωματικούς και η ανάγκη για εγκατάστασης των στρατιωτών, είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων οικισμών στην ενδοχώρα του νησιού, όπως οι σημερινοί οικισμοί Αρμένιοι και Βόιλα που γειτνιάζουν τον οικισμό της Ετιάς. Τα ονόματα των οικισμών, που διατηρούνται αυτούσια μέχρι σήμερα επιβεβαιώνουν την εγκατάσταση ομάδων στρατιωτικών, στο οροπέδιο Αρμενοχαντράδων. Πιο συγκεκριμένα, το όνομα του οικισμού Βόιλα προέρχεται από το οικογενειακό όνομα του αρχικού οικιστή, αξιωματούχου με το επώνυμο Βόιλας ή Βοΐλας. Αντίστοιχα το όνομα του οικισμού Αρμένιοι κατάγεται από τους Αρμένιους αξιωματικούς που έλαβαν εκτάσεις γης ως στρατιωτικά κτήματα και οι ίδιοι αποτέλεσαν κομμάτι της νέας τάξης αριστοκρατών τις Κρήτης.

Συγκριτικά με τη δυσμενή κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας τον 12^ο αιώνα η Κρήτη διέθετε μια ακμάζουσα κοινωνία. Το θέμα Κρήτης, ανεξάρτητα από τον ακριβή χρόνο δημιουργίας του, απέκτησε αρκετά υψηλή θέση στην ιεραρχία των θεμάτων αμέσως μετά την ανακατάληψη¹³. Όπως όλα τα βυζαντινά θέματα, υποδιαιρείτο σε τούρμες. Οι τούρμες ήταν αρχικά στρατιωτικές μονάδες και κάθε θέμα περιλάμβανε τρεις ή περισσότερες από αυτές. Αργότερα μετατράπηκαν σε διοικητικές μονάδες, υποδιαίρεση του θέματος. Στην Ενετοκρατία ο όρος τούρμα

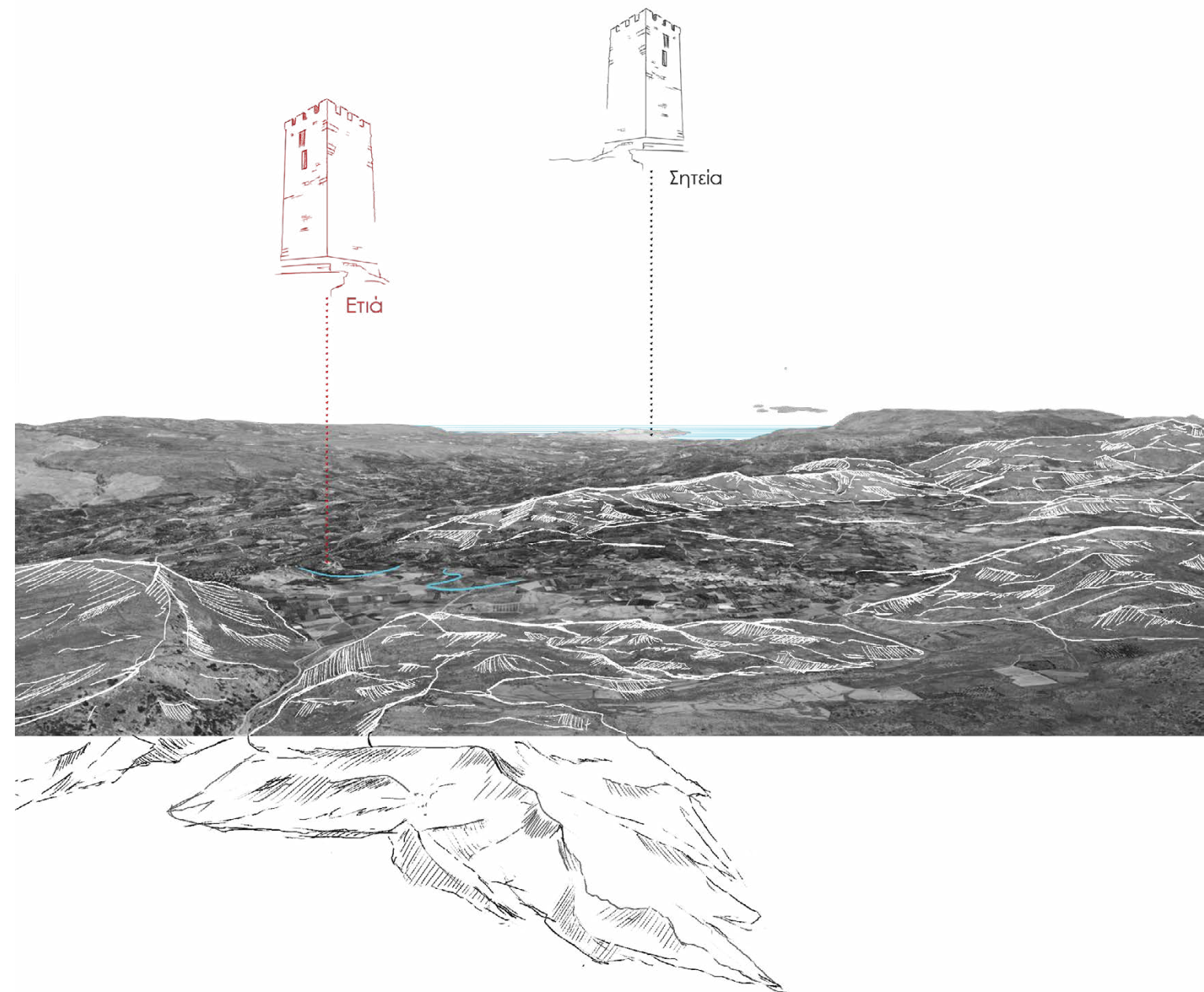
13 Δάφνη Χρονάκη, Ο νομός Λασιθίου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, από το βιβλίο «Ο νομός Λασιθίου και η ιστορία του, τ. Α΄-Β΄΄», Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, 2016 σελ 310-312

5 | Οικισμός Βόιλα: α_πύργος, β_κάτοψη πύργου, γ_άποψη οικισμού 1898-1899

χρησιμοποιούταν ως γεωγραφικός και υποδείκνυε τα ακριβή όρια των φέουδων και των οικισμών¹⁴. Σύμφωνα με τις μεταγενέστερες ενετικές αναφορές του 13ου και 14ου αιώνα προκύπτει πως οι τούρμες που διατηρήθηκαν διακριτές και στους επόμενους αιώνες στην περιοχή του Λασιθίου, ήταν αυτές της Ιεράπετρας και της Σητείας. Για τα όρια της τούρμας της Σητείας που ένα μέρος τους οριζόταν από την ακτογραμμή και ένα άλλο από τα Στειακά βουνά, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι ταυτίζονται με τα διοικητικά όρια της μετέπειτα επαρχίας της Σητείας, στην οποία εντάσσεται ο οικισμός Ετιά.

Κατά τη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο, η αναδιοργάνωση της άμυνας υπήρξε πρωταρχικό μέλημα για την ανασύσταση της βυζαντινής διοίκησης της Κρήτης. Οι παλαιότερα κατοικημένες ή οχυρωμένες θέσεις βρίσκονταν σε κακή κατάσταση ή σε εγκατάλειψη. Οι κίνδυνοι έρχονταν από τη θάλασσα, με αποτέλεσμα η εγκατάσταση του πληθυσμού να οργανωθεί σε οικιστικά κέντρα, σε ορεινές και προστατευμένες θέσεις στο εσωτερικό της νήσου. Σημαντική παράμετρος για την εγκατάσταση των οικισμών ήταν η οπτική επικοινωνία, σε θέσεις με μεγάλο υψόμετρο και σε οπτική επαφή με τη θάλασσα ώστε να υπάρχει εποπτεία της κίνησης των πλοίων. Το στοιχείο αυτό ήταν βασικό για την άμυνα, μέσω της μετάδοσης σημάτων είτε από τα φρούρια μεταξύ τους και προς τους οικισμούς, είτε από τον ένα οικισμό στον άλλο. Η οπτική επικοινωνία διαδραματιζόταν στην περιοχή της Σητείας μεταξύ τεσσάρων θέσεων, ανάμεσά τους και αυτή της Ετιάς. Τόσο ο ντόπιος πληθυσμός, όσο και τα μέλη των ομάδων των βυζαντινών εποικισμών, επέλεξαν φυσικές οχυρές τοποθεσίες, με παροχή νερού, ορεινές που γειτνιάζουν με μικρές κοιλάδες και καλλιεργήσιμες περιοχές, όπως οι οικισμοί Αρμένιοι και Χανδράς. Αυτή η περιγραφή τοποθεσίας ταιριάζει και στον οικισμό της Ετιάς. Είναι πιθανόν αρκετές από αυτές να είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί ως καταφύγια ή τόποι προσωρινής διαμονής κατά τους προηγούμενους αιώνες, λόγω της ανασφάλειας και της αραβικής κατοχής.

¹⁴ Χαράλαμπος Γάσπαρης, άρθρο, Από τη Βυζαντινή στη Βενετική τούρμα Κρήτη, 13ος- 14ος αιώνας σελ. 167

Όσον αφορά το Οροπέδιο Αρμενοχαντράδων, σχηματιζόταν ένα δίκτυο - ενότητα οικισμών, αυτών της Ετιάς, των Αρμένων, του Χανδρά, της Βόιλας και της Ζήρου¹⁵. Από αυτό μπορούμε να υποθέσουμε ότι την περίοδο εκείνη, εδραιώνονται οι αγροτικές και εμπορικές σχέσεις μεταξύ των οικισμών αυτών, οι οποίες συνεχίζουν μέχρι και σήμερα. Επιπλέον, στον πίνακα του Τσουγκαράκη, συγκεντρώνονται τα ονόματα οικισμών που εμφανίζονται σε πηγές του 10^{ου} αιώνα μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα. Ανάμεσα σε αυτούς καταγράφονται τα σημερινά χωριά Αρμένοι (1271 μ.Χ) και Χανδράς (1248 μ.Χ), γειτονικά χωριά της Ετιάς¹⁶. Στον πίνακα του Γάσπαρη όπου παρουσιάζονται τα καταγεγραμμένα χωριά του 14^{ου} αιώνα τα οποία ανήκαν στην τούρμα της Σητείας, όπου εμφανίζεται το όνομα του οικισμού Ετιά¹⁷. Και οι δύο ερευνητές υποστηρίζουν πως τα χωριά της Κρήτης στη συντριπτική πλειονότητα τους κρατάνε τις ρίζες τους από τα βυζαντινά χρόνια, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε πόσο χρονικά βαθιά εκτείνονται αυτές¹⁸. Τα άνωθεν είναι τεκμήρια, αν όχι για την ίδρυση, τουλάχιστον για την ύπαρξη του οικισμού της Ετιάς κατά την Β' Βυζαντινή περίοδο.

15 Δάφνη Χρονάκη, Ο νομός Λασιθίου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, από το βιβλίο «Ο νομός Λασιθίου και η ιστορία του, τ. Α΄-Β΄”» , Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, 2016, σελ 311-315
16 Δημήτρης Τσουγκαράκης, άρθρο, Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης, Πεπραγμένα 6ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β΄, Χανιά 1991
17 Χαράλαμπος Γάσπαρης, άρθρο, Από τη Βυζαντινή στη Βενετική τούρμα Κρήτη, 13ος- 14ος αιώνας, σελ 28
18 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 20

	ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	ΕΤΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
		ΠΑΛ. ΜΝΕΙΑΣ	ΠΗΓΗ	
α	Άριον (τπν.) Arme	περ. 1030 1301	Τωμαδάκης 6 Brixano 240	Άριο (Βιράν Έπισκοπή) Άρμανώγεια; (Kadmos 6 (1967), 51)
	Arminorum, Casale	1271	Scardon 196	Άρμένοι (-οχωριό;)
	Armiro	1300	Pizolo 673	Άλμυρός Μαλεβιζίου
	Armo	1256	Scaffini XLIII	Περιοχή Χανίων (Άρμ;)
	Arustica βλ. Rustica			
	Ascopola	1300	Pizolo 117	Σκόπελα Πεδιάδας
	Ascu	1300	Pizolo 72	Άσχοί Πεδιάδας
	Asfodili	1248	KEMK 105 V	Σφεντύλι Πεδιάδας
	Asiliani	1327	Γάσπ. 2 493	
	Aspro Chorio	1271	Scardon 103	
	Asariti	1271	Scardon 390	
	Asiti	1271	Scardon 4	Άσίτες Μαλεβιζίου
	A(s)somato	1303	KEMK 209	Άσώματος Τεμένους
	Assmy	1280	Marcello 304	Άσμίι Μονοφατίου
	Astra	1248	KEMK 105 II	Περ. Δαφνών Τεμένους;
	Cerulea	1219	Taf-Thom άρ. 255	Περιοχή νομού Ρεθύμνου
	Chadhare	1304	Pizolo 892	
	Chamatathi	1271	Scardon 445	Περιοχή νομού Λασιθίου;
	Chandra	1248	KEMK 105 IV	Χανδράς Σητείας
β	Charevasi	1300	Pizolo 277	
	Chedri ή Cacoiani	1300	Santschi R 173	Κεντρί Ίεράπετρας
	Chefalla	1248	KEMK 105 V	Κεφάλα Μονοφ. ή Πεδιάδας

10. ΤΟΥΡΜΑ ΣΗΤΕΙΑΣ (ΣΙΤΗΛΙΑ)

ΧΩΡΙΟ (14ος αι.)	ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΧΩΡΙΟ	ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΑΡΧΙΑ
Aradia	Αυλάδα	Επαίας
Arabella		
Celvin Pano		
Calandrapel	Δροπένους (εραπ.) ;	Επαίας
Casapane	Καυίνες	Σητείας
Castrovunla		
Calatra		
Cris Cato	Κριά Κάτα	Επαίας
Delfoi	Δέλφοι	Επαίας
Etea	Ετιά	Επαίας
Graa	Γρας (Άγιος Σάββας)	Σητείας
Lithlax	Λιθίνες	Σητείας
Maronas	Μαρονία	Σητείας

Πολλοί βυζαντινοί οικισμοί είναι χτισμένοι πάνω σε λόφους, περιμετρικά από αυτούς, σχηματίζοντας ένα περικλειστο σύστημα¹⁹. Επίσης, είναι γνωστό ότι στη Κρήτη, όπως και σε ολόκληρη τη βυζαντινή αυτοκρατορία, επικράτησε η συμπαγής εγκατάσταση, δηλαδή, τα σπίτια βρίσκονται όλα μαζί στο ίδιο μέρος και πολύ κοντά το ένα στο άλλο σαν σε συστάδες²⁰. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό των μεσαιωνικών οικισμών της Κρήτης ήταν και η ύπαρξη υποτυπώδους ή ουσιαστικής περιμετρικής οχύρωσης, είτε μέσω των ίδιων των κατοικιών είτε μέσω απλού τείχους²¹. Τέλος, ο πύργος ή πυργόσπιτο έπαιζε ρόλο κλειδί και στην άμυνα και στην εξέλιξη του οικισμού²². Από τις παραπάνω πληροφορίες και παρατηρώντας τη σημερινή μορφή του οικισμού της Ετιάς, διακρίνονται αρκετά στοιχεία, τα οποία υπάρχουν στους βυζαντινούς οικισμούς. Αρχικά, στη θέση που βρίσκεται ο ναός της Αγίας Αικατερίνης, στο κέντρο του οικισμού, σε ύψωμα, φαίνεται να υπήρχε βυζαντινή οχύρωση (σήμερα σώζονται μόνο ίχνη, προ-προμαχωνικές επάλξεις), πιθανόν πύργος. Αυτός ίσως περικλείει το πρώτο τοιχογραφημένο κλίτος της Αγίας Αικατερίνης²³, ενώ ο οικισμός αναπτυσσόταν γύρω του σε συμπαγή μορφή, σχηματίζοντας ένα ενιαίο μέτωπο φρουριακού χαρακτήρα. Το σενάριο αυτό είναι υποθετικό, καθώς δεν έχουν πραγματοποιηθεί ακόμα ανασκαφές για την εξακρίβωση του.

19 Πληροφορία από την ξενάγηση της αρχιτέκτονος Μ. Κατηφόρη, η οποία πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 2021.

20 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 21, σελ.31

21 Ο όρος που χρησιμοποιείται κατά την ενετοκρατία για τους οικισμό αυτούς είναι castrum casale = οχυρωμένος οικισμός. Οι οχυρωμένοι οικισμοί ήταν οργανωμένοι πολεοδομικά με προστασία από οποιαδήποτε επίθεση. Η προστασία παρέχόταν είτε από πυκνή χωρίς κενά δόμηση των περιμετρικών κατοικιών «turum a muro» (που όριζαν τα όρια του οικισμού) είτε με τμήματα τείχισης σε ευάλωτα σημεία «turum casalis». Τέλος ο Γάσπαρης υποστηρίζει πως το πιθανότερο είναι ότι τα όρια αυτά των οικισμών είχαν δομηθεί με το τρόπο αυτό από παλαιότερες εποχές, δηλαδή κατά την βυζαντινή περίοδο και συνέχισαν να λειτουργούν κατά τον ίδιο τρόπο, συντηρώντας τον αμυντικό χαρακτήρα τους.

22 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 36

23 Δάφνη Χρονάκη, Ο νομός Λασιθίου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, από το βιβλίο «Ο νομός Λασιθίου και η ιστορία του, τ. Α΄-Β΄”», Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, 2016, σελ 314

8 | Διάγραμμα μορφής του οικισμού, β Βυζαντινή περίοδος

1.2 | Περίοδος της Ενετοκρατίας

Η Ενετοκρατία στην Κρήτη αναφέρεται στην περίοδο όπου η Κρήτη ήταν αποικία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, από την Ενετική κατάκτηση το 1205-1212 έως την πτώση της Κρήτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά την διάρκεια του Μεγάλου Κρητικού Πολέμου.

Το 1209 η Βενετία εφάρμοσε ένα πρόγραμμα στρατιωτικής εποίκησης, εγκαθιστώντας στην Κρήτη Βενετούς αποίκους που θα αποτελούσαν τα ερείσματα της εξουσίας και της κυριαρχίας της. Οι Βενετοί άποικοι παίρνουν ως φέουδα τις κρητικές εκτάσεις και προσφέρουν ως αντάλλαγμα τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες²⁴. Στις αρχές του 14ου αιώνα η διοικητική οργάνωση του νησιού άλλαξε και η Κρήτη οργανώθηκε στις τέσσερις περιφέρειες: Χάνδακα, Ρέθυμνο, Χανιά και Σητεία²⁵.

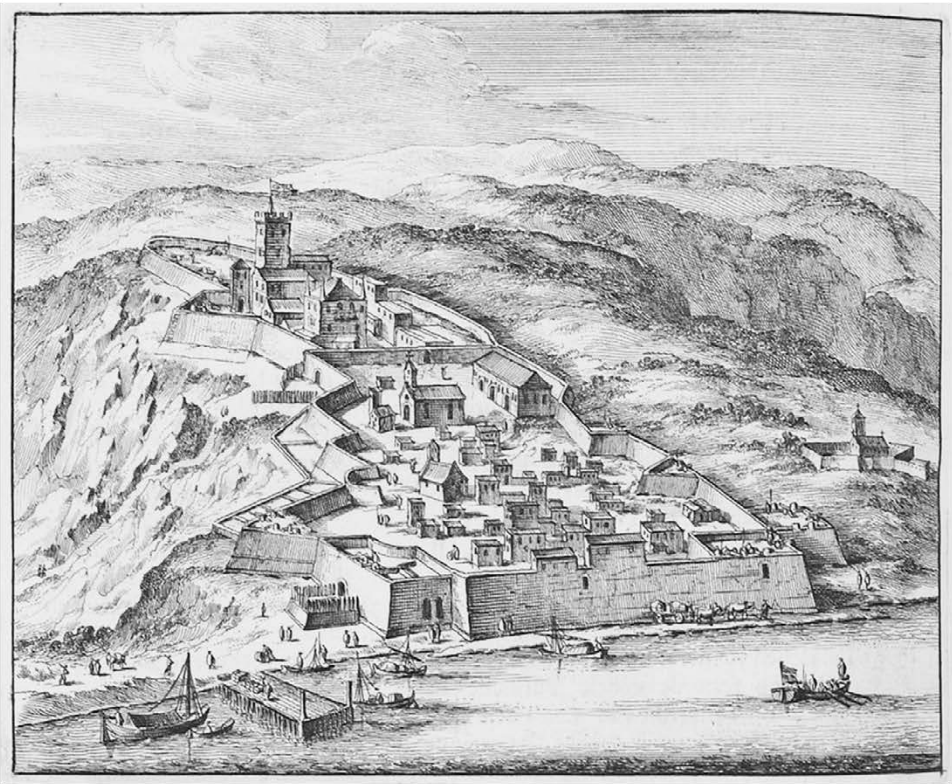
Στα οχυρωματικά έργα από τον 13ο ως το 16ο αιώνα οι οχυρώσεις ακολουθούσαν το προμαχωνικό σύστημα, με κάθετους τοίχους, τετράγωνους πύργους και καταχύστρες. Η οχύρωση της Σητείας που ανάγεται στον 14ο αιώνα (castelli di Settia) είναι τυπικό δείγμα τους.

Όσον αφορά στις εξελίξεις του 16ου και 17ου αιώνα, το διαμέρισμα της Σητείας έμεινε έξω από τον εκσυγχρονισμό των οχυρώσεων, γιατί κρίθηκε ασύμφορο οικονομικά και άσκοπο αμυντικά. Κατασκευάστηκαν μόνο πύργοι σκοπιάς, αυξημένοι σε αριθμό, που φέρουν σε μικρή κλίμακα τα βασικά χαρακτηριστικά από τα μεγάλα αμυντικά έργα, όπως ο πύργος στον Πετρά Σητείας. Από τον 15ο αιώνα περίπου εμφανίστηκαν οι οχυρές κατοικίες που ανήκαν σε ευγενείς, βρίσκονταν μέσα στους οικισμούς της υπαίθρου και εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων. Είχαν ορθογωνική κάτοψη, συμπαγή όγκο και ελάχιστα ανοίγματα ώστε να ανταποκρίνονται κυρίως στις ανάγκες άμυνας απέναντι στις πειρατικές επιδρομές. Στον πρώτο λιτό τύπο οχυρής κατοικίας ανήκει η αρχική φάση της έπαυλης της Ετιάς, ενώ παραδείγματα πύργων με αναγεννησιακές επιδράσεις συναντώνται στη Βόιλα, στη Ζου και στα Μέσα Μουλιανά (κατεδαφισμένο)²⁶.

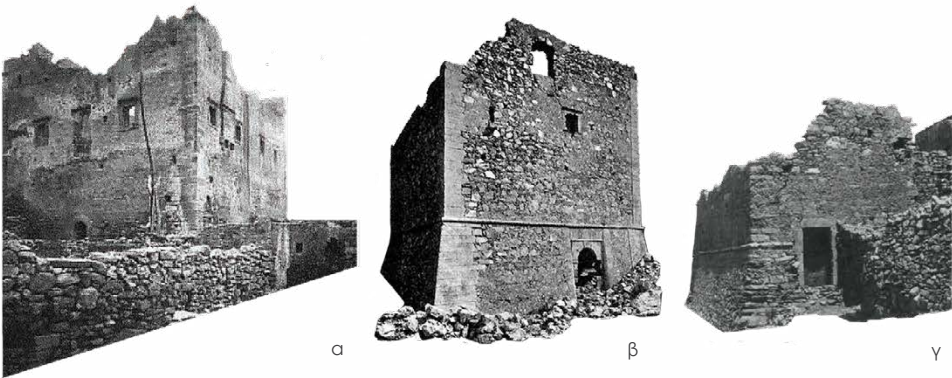
24 Θεοχάρης Δετοράκης, Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός της Κρήτης, Περιφέρεια Κρήτης, Ηράκλειο 1990, σελ 49

25 <https://neoskosmos.com/el/2020/02/09/dialogue/opinion/i-venetokratia-stin-kriti-1211-1669/>

26 Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης

9 | Αποψη της Σητείας με το λιμάνι. 1688

10 | Οχυρές κατοικίες

Πύργοι: α_ οικισμός Ζου, β_οικισμός Βόιλα, γ_ οικισμός Μέσα Μουλιανά

Κατά την περίοδο της Ενετικής κυριαρχίας η Ετιά καταγράφεται στον χάρτη La isola de Candia του 1562 από τον Γεώργιο Σιδέρη (ιθαγενή της νήσου) όπου το οροπέδιο Αρμανοχαντράδων παρουσιάζεται ως Campus Etia. Μέσα σε αυτό εμφανίζονται τα ονόματα των σημερινών χωριών Αρμένων και Χανδρα. Από τη καταγραφή αυτή αντιλαμβανόμαστε πως η Ετιά είχε ηγετικό ρόλο σε σχέση με τα υπόλοιπα χωριά, ενώ παράλληλα καταλαβαίνουμε πως οι στενές σχέσεις αυτών των οικισμών διατηρήθηκαν και στην Ενετοκρατία.

Στο οροπέδιο των Αρμενοχαντράδων (Campus Etia) εγκαθίστανται πολλοί ευγενείς Ενετοί. Κάποιες από τις αιτίες εγκατάστασης ήταν το γόνιμο έδαφος, το εύκρατο κλίμα της περιοχής και το αίσθημα της ασφάλειας λόγω της απόστασης της περιοχής από τις ακτές. Οι οικισμοί Χανδράς και Βόιλα ανήκαν στους ευγενείς Σαλώμους και Ζένον ενώ η Ετιά και Αρμένοι στην οικογένεια Ντε Μέτζο. Η οικογένεια Ντε Μέτζο ήταν μία από τις μεγαλύτερες της Σητείας, όπως και των Κορνάρων, με την οποία είχε έρθει σε επιγαμία. Ο οικισμός Ετιά παρουσίασε τη μεγαλύτερη ακμή του τους τελευταίους αιώνες της Ενετοκρατίας (τέλη 15ου - 17ου αιώνα). Στην απογραφή του Μπαρότσι (1583) αναφέρεται ως Etea, με τους κατοίκους να φτάνουν τους 564²⁷.

Κοινωνικοοικονομική κατάσταση

Αρκετές πληροφορίες για τη ζωή και την κοινωνία της Ετιάς αποσπώνται από το νοταριακό κατάστιχο (βιβλίο συμβολαίων) του συμβολαιογράφου παπά Γιάννη Χασαπλάδη Ρουσοψείρη από την Ετιά (1609-1617), το μοναδικό σωζόμενο. Εκτός από την άρχουσα τάξη, τους φεουδάρχες, παρέχουν πληροφορίες για τις ασχολίες και τα επαγγέλματα των κατοίκων. Στον οικισμό αναφέρεται πως υπήρχαν ενεργοί επαγγελματίες, μάστορες, τεχνίτες, ένας πεταλωτής (μαρισχάλκος), ένας σιδεράς (χαρκιάς), χτίστες, (μονράροι), καθώς και ένας ράφτης. Επίσης υπήρχαν Ετιανοί μυλωνάδες που δραστηριοποιήθηκαν και στη γύρω περιοχή. Ακόμα αναφέρονται τουλάχιστον πέντε ιερωμένοι, κάποιοι από τους οποίους είτε παρήγαγαν συμβολαιογραφικό έργο, είτε αναλάμβαναν την επίλυση διαφορών, είτε την εκτίμηση αντικειμένων είτε λειτουργούσαν ως εκπρόσωποι του χωριού. Σημαντικό ρόλο, επίσης, είχαν οι εκτιμητές (στιμαδόροι) για τον καθορισμό της τιμής των κτημάτων στις αγοραπωλησίες. Στο κατάστιχο της Ετιάς μαρτυρείται η ύπαρξη δύο ζωγράφων (σγουράφουν) από την Σητεία ή το χωριό Επισκοπή. Οι σχέσεις και οι επαφές των κατοίκων της Ετιάς, εκτείνονται

27 Αγγελάκης Ε., Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, τ.Α, Αθήναι 1935, σελ 207-209

α Περιφέρεια Σητείας

β Campus Etia

στα γύρω χωριά, και σπάνια στις κοντινές πόλεις, Σητεία και Ιεράπετρα. Οι οικισμοί των Αρμενοχανδράδων διέθεταν μετόχια στα ανατολικά παράλια όπου οι κάτοικοι διέμεναν εποχιακά ²⁸. Καταλαβαίνουμε λοιπόν πως ο οικισμός Ετιά ήταν ένας αυτόνομος αγροτικός οικισμός. Αυτό τεκμηριώνεται συνδυαστικά από την ποικιλία επαγγελματιών που δραστηριοποιούνταν στη περιοχή. Τεκμήριο που ενισχύει τα παραπάνω είναι πως η υδροδότηση της Ετίας πραγματοποιούνταν με κουντούτα (αγωγούς νερού) που συνδέσαν λαξευτό πηγάδι, γνωστό με την ονομασία «Καμαράκι» ²⁹. Το πηγάδι βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από το μοναστήρι της Αγίας Σοφίας των Αρμένων, σε απόσταση 1500χλμ από τον οικισμό. Τα κουντούτα έφερναν νερό σε πηγή που βρισκόταν κάτω από την Αγία Αικατερίνη και στην βρύση που υπάρχει στην αυλή της βίλας³⁰.

Ναοί του Οικισμού

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας υπήρχαν τέσσερις ναοί στον οικισμό, η Αγία Αικατερίνη, ο, ο Άγιος Αθανάσιος, ο Άγιος Ιωάννης και ο ναός της Παναγίας. Η Αγία Αικατερίνη φαίνεται να αποτελούσε τον πρώτο κεντρικό ναό του οικισμού. Ο ναός είναι δίκλιτος με το νότιο τοιχογραφημένο κλίτος του να χρονολογείται από τον 14^ο-15^ο αιώνα, ενώ το δεύτερο κλίτος προστέθηκε μεταγενέστερα (τον 16^ο-17^ο αιώνα) και πιθανολογείται πως λειτουργούσαν δύο δόγματα. Τον 17^ο αιώνα, επίσης, προστέθηκε το καμπαναριό, ο διάκοσμος στη πρόσοψη και το λιθόστρωτο στην αυλή. Διαθέτει αναγεννησιακή μορφολογία και διακοσμείται από εκλεπτυσμένα ανάγλυφα στοιχεία. Ακόμα, τον 14^ο -15^ο αιώνα χρονολογείται η κατασκευή του μονόκλιτου ναυδριου του Αγίου Αθανασίου, που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της βίλας, χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν συνδέονταν λειτουργικά με αυτήν. Στη περίπτωση του μονόκλιτου ναού Αγίου Ιωάννη δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη χρονολογία ανέγερσης του, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρξε μετά τον 14^ο αιώνα. Σε αντίθεση με το ναό της Αγίας Αικατερίνης χαρακτηρίζεται από το πιο λαϊκότροπο, αλλά πλούσιο, λιθανάγλυφο του. Τέλος, ο ναός της Παναγίας χτίστηκε τον 17^ο αιώνα και αποτέλεσε τον δεύτερο κεντρικό ναό του οικισμού. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από την επιμελημένη κατασκευή, το μέγεθος και την κεντρική θέση του στον οικισμό. Η ανέγερση τόσων εκκλησιών κατά την Ενετοκρατία είναι στοιχείο της έντονης δραστηριότητας και της ανάπτυξης του οικισμού τότε³¹.

²⁸ Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης

²⁹ Παπαδάκης, Νίκος «Σητεία» (2η έκδοση). Σητεία: Δήμος Σητείας 1988 σελ 34-39

³⁰ Συνέντευξη με τον Θεωδοράκη, κ.Λουμπυνάκη και κ. Μ. Χρυσουλάκη

³¹ Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση- Οικισμός και Έπαυλη, Δήμος Λεύκης

Κατοικίες

Λίγες πληροφορίες μπορούν να ειπωθούν για τις κατοικίες της Ετιάς την περίοδο αυτή. Από τις επιτόπιες παρατηρήσεις διαπιστώνουμε πως η δόμηση ακολουθεί την αρχή της μεσοτοιχίας και οι μονόχωρες κατοικίες σε παράθεση ακολουθούν τις ισοϋψείς γραμμές του εδάφους³². Πιο συγκεκριμένα στα νοτιοανατολικά εκτείνονταν τα μικρότερα και απλούστερα κτίρια (τα μόνα σωζόμενα κτίρια) , τα οποία ήταν κυρίως ισόγεια. Τα σπίτια του χωριού, όπως και στην περίοδο του Μεσαίωνα, ήταν κυρίως συγκεντρωμένα σε ένα συμπαγές σύνολο, αν και πιθανόν υπήρχαν σπίτια διασκορπισμένα ανάμεσα στις καλλιέργειες μακριά από τον οικισμό³³. Μπορούμε να υποθέσουμε πως ο οικισμός διατηρεί και επεκτείνει τη φρουριακή μορφή που είχε κατά τα βυζαντινά χρόνια. Οι εξωτερικοί τοίχοι των κατοικιών διαμορφώνουν ένα συνεχές μέτωπο που μοιάζει με τείχος και ο οικισμός αναπτύσσεται επάνω στη ράχη ενός λόφου δίνοντας την όψη ενός κάστρου³⁴. Η τοποθεσία των μεγαλύτερων κτισμάτων (αρχοντικών) εκτιμάται, σύμφωνα με πηγές, πως βρισκόταν κοντά στην έπαυλη των Ντε Μέτζο. Κάποια από αυτά τα κτίσματα είχαν όροφο, όμως ήταν μικρότερα σε κλίμακα από την έπαυλη.

Η έπαυλη των Ντε Μέτζο

Δε διαθέτουμε ακριβή τεκμηρίωση σχετικά με το χρόνο ανέγερσης και τον κτήτορα της έπαυλης. Ο Τζουζέπε Τζερόλα³⁵ αναφέρει ως ιδιοκτήτες της έπαυλης την οικογένεια Ντε Μέτζο, με βάση τα οικοσημα της πρόσοψης. Μέχρι το θάνατο του Μάρκο Ντε Μέτζο, το 1609-1610, δεν έχουμε κανένα στοιχείο για οικοδομική δραστηριότητα, ούτε αναφορά στην οικία της Ετιάς. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν υπήρχε σημαντική αλλαγή στην προϋφιστάμενη κατοικία της οικογένειας, δηλαδή το πυργόσπιτο, που αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της μετέπειτα έπαυλης³⁶.

32 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020 , σελ. 135

33 Χαράλαμπος Γάσπαρης, Η Γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη, 13ος - 14ος αι., Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1997 σελ 57

34 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020 , σελ. 135

35 Το 1900-1905 επισκέπτεται το νησί ο Ιταλός ερευνητής Τζερόλα, ο οποίος ταξιδεύει σε ολόκληρη τη Κρήτη και καταγράφει βενετικά μνημεία. Στα βιβλία του καταγράφεται και ο οικισμός Ετιά. Με φωτογραφικό υλικό επιβεβαιώνεται πως στο «πολεοδομικό» κενό που σήμερα υπάρχει ανάμεσα στη έπαυλη και τον οικισμό υπήρχαν ερείπια κατοικιών. - Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις

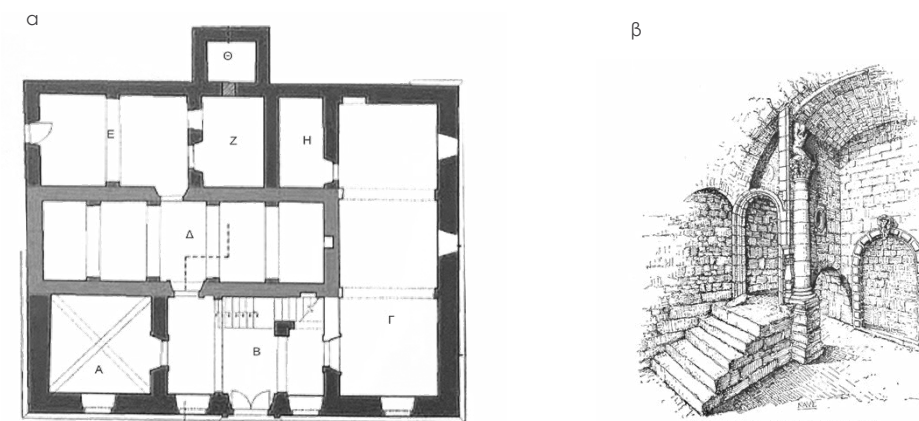
Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 133

36 Δήμητρα Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής

Η πρώτη φάση ανέγερσης της έπαυλης, που μπορεί να θεωρηθεί το τέλος του 15ου αιώνα, περιλαμβάνει τον κεντρικό ορθογώνιο χώρο, ένα οχυρό, δώροφο πυργόσπιτο, ανάλογης μορφής και μεγέθους με άλλα που συναντάμε στους οικισμούς της Κρήτης (τα περισσότερα κατεστραμμένα ή αλλοιωμένα σήμερα). Η συμπαγής μορφή του ισογείου, τα λίγα ανοίγματα και οι κατακόρυφοι τοίχοι χαρακτηρίζουν αυτούς τους τύπους κτισμάτων. Οι αρμοί του κτηρίου διακρίνονται στη δυτική όψη και στον πρώτο όροφο. Επίσης, σήμερα σώζεται η μία πολεμίστρα, αλλά διατηρούνται ίχνη από άλλες δύο στο εσωτερικό.

Η δεύτερη φάση, που χρονολογείται το 17ο αιώνα, περιλαμβάνει την επέκταση προς Νότια και Ανατολικά, τον όροφο ("riano nobile"), και τη βόρεια. Έχει φρουριακό χαρακτήρα εξωτερικά, με κάτοψη σχεδόν τετράγωνη και με επιβλητική είσοδο στη νότια πλευρά. Οι ανάγλυφες αντωπές μορφές (χίμαιρες) με ανθοφόρους βλαστούς αντιπροσωπούν το οικοσημο των Ντε Μέτζο. Η πρόσοψη ήταν διώροφη, ενώ η οπίσθια ζώνη, με δωμάτια χαμηλότερου ύψους, είχε τρεις στάθμες. Στεγαζόταν με τετράριχτη κεραμοσκεπή στέγη, κατ' αναλογία με πολλά μέγαρα που σώζονται στην Ιταλία. Ο αύλειος χώρος διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα και περιβάλλεται από ψηλό αναλημματικό τοίχο προς τα ανατολικά. Στα δυτικά υπήρχαν οι θολωτές αποθήκες (magazzini), από τις οποίες σήμερα σώζονται μόνο οι τοίχοι.

Αριστερά του προθαλάμου υπάρχει άλλο δωμάτιο (Α) που είναι φτιαγμένο με σταυροθόλια και έχει μεγάλο παράθυρο, το οποίο βλέπει στα πλάγια της αυλής. Από τον προθάλαμο επίσης υπάρχει πρόσβαση σε μία μακρόστενη αίθουσα με τέσσερα τόξα (Δ). Ακριβώς απέναντι άλλη μία πόρτα οδηγεί σε δύο δωμάτια από τα οποία το ένα (Ε) Έχει καμαρωτή στέγη και παράθυρο προς την αυλή, ενώ δεξιά του υπάρχει το άλλο (Ζ) μικρότερων διαστάσεων. Πίσω από αυτό μικρό δωμάτιο (Θ) όχι μόνο προεξέχει του τοίχου της έπαυλης, αλλά δε συγκοινωνεί με άλλο και πιστεύεται πως ήταν φυλακή.

13 | Βίλα Ντε Μέτζο: α_κάτοψη Βίλας, β_διάκοσμος εσωτερικού Βίλας

Η έπαυλη των Ντε Μέτζο δεν έχει αντιστοιχίες με καμία από τις σωζόμενες βενετσιάνικες επαύλεις της Κρήτης (π.χ. Βίλα Ροτόντα στις Καλάθαινες, Βίλα Τρεβιζάν στα Τραβαζιανά, Βίλα Κλόντιο στο Χρωμοναστήρι). Παρουσιάζει ομοιότητες μόνο σε επιμέρους στοιχεία, όπως τα ανοίγματα της βίλας Τρεβιζάν ή το θύρωμα της βίλας στο Πίκρι, που οφείλονται στα κοινά τους πρότυπα. Όλα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της έπαυλης στη νέα, εκτεταμένη της μορφή, μαρτυρούν γνώση και επαφή με τα επίκαιρα αρχιτεκτονικά ρεύματα στη μητρόπολη Βενετία, όπου μετά το 1530 η εισδοχή των μορφών της ώριμης Αναγέννησης χαίρει γενικευμένης αποδοχής. Η χρήση σε λιθανάγλυφα των μυθολογικών μορφών, των προσωπείων και των διακοσμητικών θεμάτων, μαρτυρεί τη γνώση και χρήση των αντίστοιχων σχεδίων σε χαρακτηριστικά, με προέλευση την Ιταλία αλλά και τις βορειοευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, Φλάνδρα), όπου τα προσωπεία ήταν προσφιλές θέμα³⁷. Τέλος, όλα τα διακοσμητικά μοτίβα, δουλεμένα στην ίδια τοφφοειδή πέτρα με την οποία είναι λαξευμένες οι γωνίες του κτηρίου και τα διάφορα γείσα και καλούπια, δεν έχουν αντέξει στη φθορά του χρόνου³⁸.

37 Δήμητρα Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2010 Σελ 120-128

38 Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Volume terzo*, Edizione di cinquecento esemplari, Venezia 1917 σελ 314

14 | Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 14ος-16ος αιώνας

15 | Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 16ος-17ος αιώνας

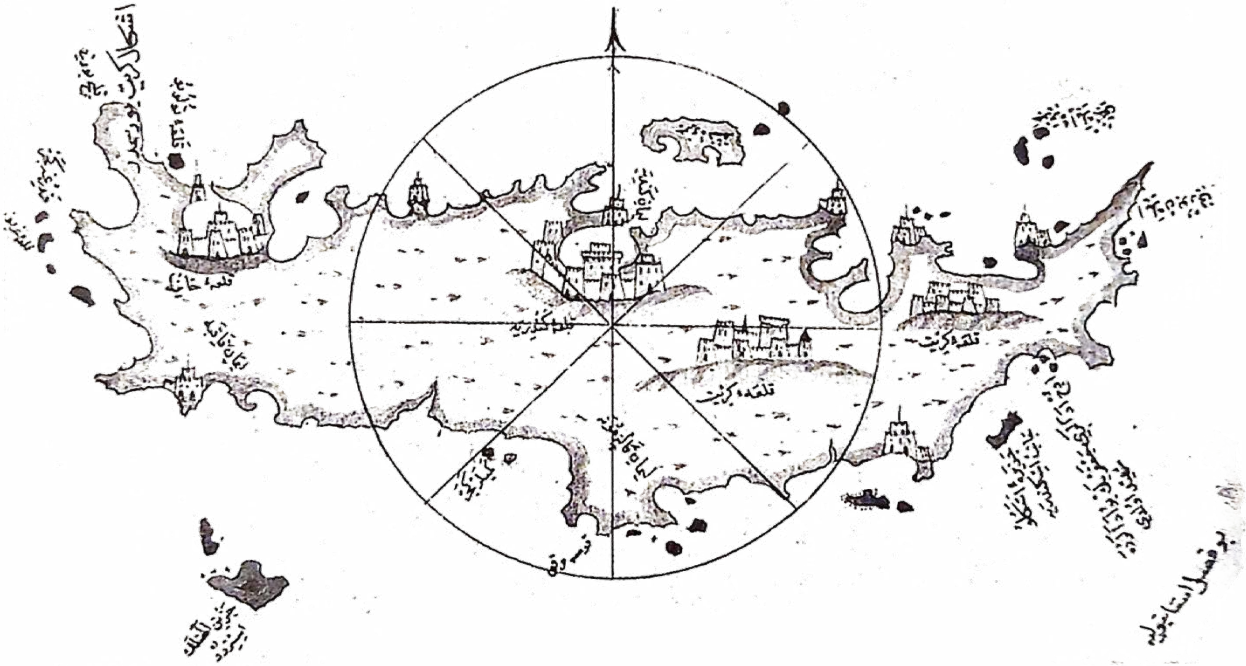
16 | Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 17ος αιώνας

1.3 | Τουρκοκρατία

Το 1669μ.Χ., μετά από πολύχρονη πολιορκία του Χάνδακα, έπεσε η Ενετοκρατούμενη ως τότε Κρήτη, στα χέρια των Οθωμανών (μεγάλο μέρος της Κρήτης είχε περάσει στα χέρια των Οθωμανών από το 1645 και έπειτα). Οι συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης υπήρξαν τραγικές. Ο πληθυσμός μειώθηκε σημαντικά εξαιτίας του πολέμου, των διωγμών και αργότερα εξαιτίας των κατά τόπους εξισλαμισμών³⁹. Το νησί παρέμεινε υπό την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ακόμα και μετά την Ελληνική επανάσταση (1821) και τη δημιουργία του σύγχρονου Ελληνικού κράτους (1830). Σε αυτό συνέβαλε η απομόνωσή του από την υπόλοιπη Ελλάδα, με την παρεμβολή της θάλασσας να δυσχεραίνει την επικοινωνία. Η μακρόχρονη αυτή εποχή της Τουρκοκρατίας διακρίνεται σε δύο περιόδους, την πρώτη, μακρότερη και σκληρότερη (1669-1821) και την περίοδο των εθνικών επαναστάσεων της νήσου (1821-1898). Οι βυζαντινές τούρμες, που αντικαθίστανται στην Ενετοκρατία από τις καστελανίες διατηρώντας τα ίδια όρια, στη τουρκοκρατία μετονομάζονται σε ναχιγέδες ⁴⁰.

Μετά την αποχώρηση των Βενετών, Τούρκοι αξιωματούχοι εγκαθίστανται στον οικισμό της Επιάς. Ο οικισμός αποκτά, κυρίως, μουσουλμάνους κατοίκους. Η ανώτερη τάξη κατοικεί στις ενετικές αρχοντικές κατοικίες που βρίσκονται γύρω από την έπαυλη Ντε Μέτζο και οι αξιωματούχοι κατοικούν σε αυτή. Τελευταίος απόγονος των αξιωματούχων που κατοίκησαν στην έπαυλη, υπήρξε ο γνωστός για τις θηριωδίες κατά των χριστιανών, Μεμέτακας (Μπαλουξής). Ήταν υποδιοικητής της Σητείας, διοικούσε τους Αρμένους, το Χανδρά, τα Περιβολάκια, τις Λιθίνες, την περιοχή του παλιού χωριού Βόιλα και ζούσε στην έπαυλη της Επιάς (έζησε το 1790-1821). Η έπαυλη είναι μέχρι σήμερα γνωστή με την ονομασία Σεράγιο-Σεράι, γι’ αυτό και ο Μεμέτακας ονομαζόταν «Σεραγιανός» από τους κατοίκους της περιοχής. Υπάρχουν πολλές λαϊκές αφηγήσεις για τις θηριωδίες που έκανε στο χωριό, ειδικά για την κακοποίηση μίας νεαρής κοπέλας, η οποία, όμως, ήταν και η αιτία θανάτου του από τον πασά του Ηρακλείου, με διαταγή της Σουλτάνας στη Κωνσταντινούπολη⁴¹.

39 Μιχάλης Γεροντής, Άγνωστες σελίδες από την Κρητική βενετοκρατία και Τουρκοκρατία, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2014, σελ 68
40 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020 , σελ. 130
41 Μιχάλης Γεροντής, Άγνωστες σελίδες από την Κρητική ενετοκρατία και Τουρκοκρατία, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2014, σελ 136

17 | Τούρκικος χάρτης της Κρήτης 17ος αιώνας (Βρετανική Βιβλιοθήκη, Λονδίνο)

Σε αυτή την περίοδο, δεν προστίθενται νέα κτίρια, αλλά γίνεται επανακατοίκηση των υφιστάμενων. Με επιτόπια παρατήρηση, διακρίνουμε πως έγιναν παρεμβάσεις και προσθήκες στα υφιστάμενα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι τα Οθωμανικά τζάκια.

Όσον αφορά τους ναούς, η Αγία Αικατερίνη λειτουργούσε ως τζαμί χωρίς ιδιαίτερες μετατροπές στην αρχιτεκτονική της (μέχρι την επανάσταση του 1897)⁴². Ο Άγιος Ιωάννης χρησιμοποιείται για ένα διάστημα ως στάβλος, ενώ ο ναός της Παναγίας και το εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου αρχίζουν να ερειπώνονται.

Όπως και στην Ενετοκρατία, η υδροδότηση του οικισμού φαίνεται πως γινόταν από ένα κοντινό πηγάδι στην πλευρά των Αρμένων με την ονομασία «καμαράκι»⁴³. Το νερό ερχόταν με κουντούτα (πήλινοι σωλήνες) και κατέληγε πρώτα σε δεξαμενή με την ονομασία «Χατζινέ» στη μικρή πλατεία κεντρικά του οικισμού και στη συνέχεια στη πηγή του Σεράγιο – βίλα Ντε Μέτζο. Σήμερα διασώζεται μονάχα ένα μέρος της δεξαμενής σχεδόν άμορφο, που δε μας επιτρέπει να υπολογίσουμε το μέγεθος της⁴⁴.

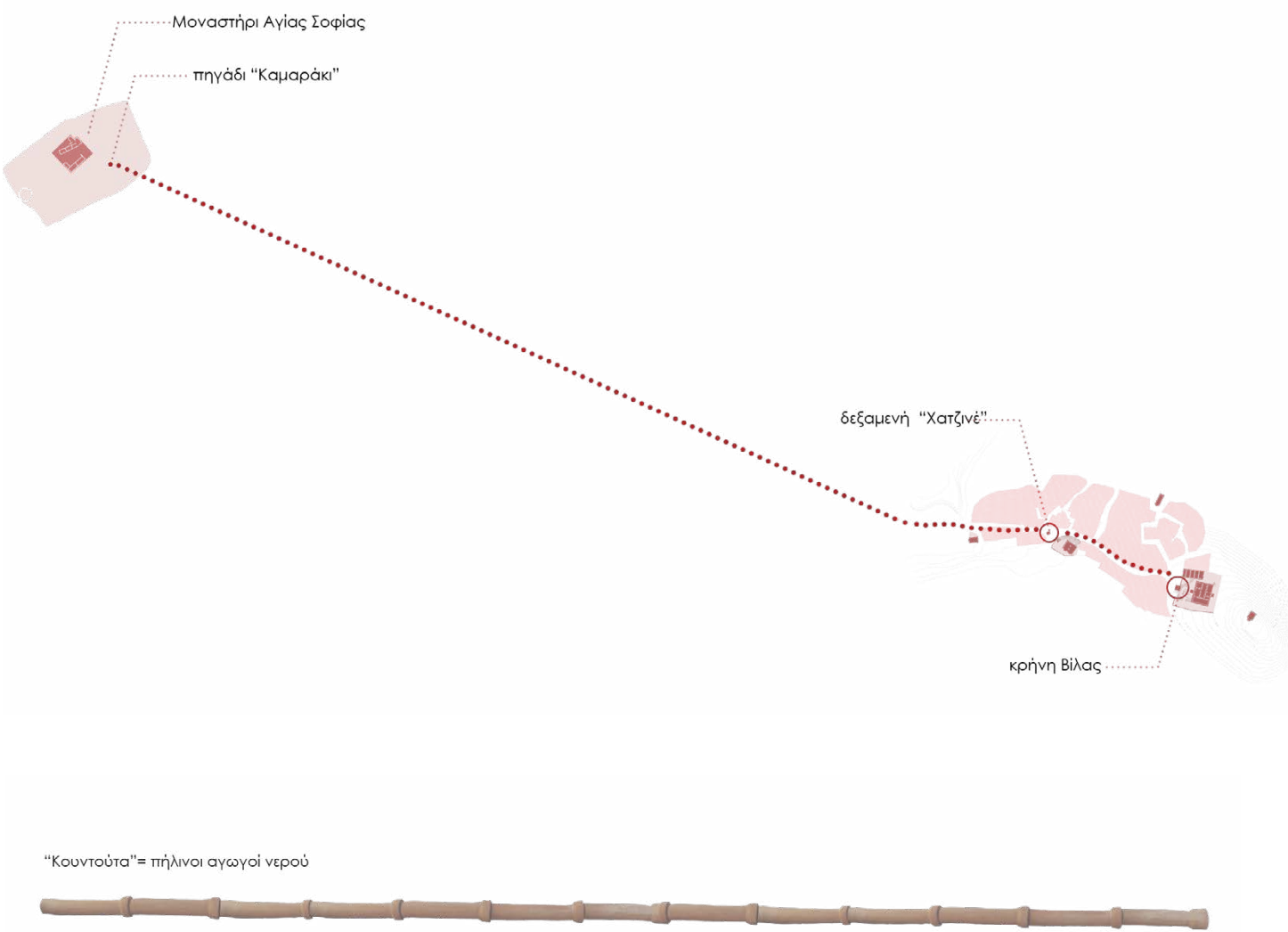

18 | Ίχνη της δεξαμενής σήμερα

42 Giuseppe Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Volume secondo, Edizione di cinquecento esemplari, Venezia 1908

43 Από συνεντεύξεις με με τον κ Μ. Χρυσουλάκη (ετών 74, κάτοικος Χανδρά) και τον κ Θεοδωράκη (ετών 85, κάτοικος Αρμένων)

44 Την τοποθεσία της δεξαμενής υπέδειξε ο κ.Λουμπουνάκης, (κάτοικος Αρμένων)

19 | Πορεία υδροδότησης οικισμού

«Σεράγιο» - έπαυλη ντε Μέτζο

Η Οθωμανική περίοδος αποτελεί την τρίτη κατασκευαστική φάση της έπαυλης. Περιλαμβάνει προσθήκες και μετασκευές, καθώς και τις εγκαταστάσεις του λουτρού στο ανώγειο και τις αποχετεύσεις⁴⁵. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, από την ανατολική πλευρά της αυλής, κοντά στην πόρτα, κατασκευάστηκε μια κρήνη, που το νερό της, το οποίο διοχετευόταν με υδραγωγείο από απόσταση 1,5 χλμ., χυνόταν σε γούρνες, τοποθετημένες στην εξωτερική πλευρά του τοίχου, απ' όπου περνά ο δρόμος. Εσωτερικά ήταν εντοιχισμένη, σκαλισμένη σε λίθινη πλάκα μήκους 0,44μ και ύψους 0,33μ, η επιγραφή:

1701 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 26
ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗ Η ΠΗΓΗ ΤΑΥ
ΤΗ ΥΠΟ ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΙ ΜΟΧΘΟΥ
ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟ
ΠΟΥ ΚΥΡΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΙΕΡΑΣ
ΤΟ ΕΠΙΚΛΕΙΝ ΤΡΙΒΙΖΑΣ ΠΟΤΕ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Δεν είναι γνωστό αν η κρήνη αυτή υπήρχε και πριν ή κατασκευάστηκε εξ αρχής από τον αναφερόμενο επίσκοπο στην επιγραφή. Το κτίριο φαίνεται ότι σωζόταν ακέραιο μέχρι το 1828. Στο σεισμό του 1856, κατέπεσε μεγάλο μέρος των τοίχων του ορόφου και των εξωτερικών του κτισμάτων⁴⁶.
Εικόνα βρύσης

20 | Η κρήνη σήμερα

21 | Επιγραφή

45 Δήμητρα Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2010 ,σελ 120-128
46 Αγγελάκης Ε., Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, τ.Α, Αθήναι 1935 , σελ 214-215

22 | Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 17ος-19ος αιώνας

1.3 | 19ος αιώνας

Τον 19ο αιώνα , τα τελευταία έτη της Τουρκοκρατίας, στην Κρήτη υπάρχει έντονη επαναστατική δραστηριότητα, με κύριο αίτημα την ένωση με την Ελλάδα. Η Κρητική επανάσταση του 1866-1869 υπήρξε από τις πιο σημαντικές. Ο χριστιανικός πληθυσμός του νησιού είχε επαναστατήσει και κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 μαζί με τους υπόλοιπους Έλληνες, όμως παρά τις σποραδικές επιτυχίες, η επανάσταση καταπνίγηκε. Το 1828 η διοίκηση της Κρήτης πέρασε στα χέρια του Αιγύπτιου ηγέτη Μωχάμετ Αλή Πασά, αλλά το 1840 η Κρήτη αποσπάρστηκε από την αιγυπτιακή διοίκηση και επανήλθε στην εξουσία του σουλτάνου⁴⁷. Το 1841 και το 1858 η Κρήτη επαναστάτησε και πάλι. Τελικά από το 1858 αναγνωρίστηκαν κάποια δικαιώματα στους Κρητικούς, καθώς και σειρές κανονισμών σχετικά με το χριστιανικό δίκαιο και την απόλυτη ελευθερία στην άσκηση της θρησκείας. Η Κρητική Επανάσταση του 1866 θεωρείται το «δεύτερο (21)»⁴⁸. Μια σημαντική επανάσταση έλαβε χώρα στη Κρήτη το 1897, όπου θα οδηγήσει αρχικά στην αυτονομία της Κρήτης από την οθωμανική αυτοκρατορία και έπειτα στην ένωση της με το ελληνικό κράτος.

Οι επαναστάσεις στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα επηρεάζουν τους οικισμούς δραστικά. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι διώκονται και στέλνονται να κατοικήσουν είτε στις πόλεις, είτε εξαναγκάζονται να αποχωρήσουν από το νησί. Αυτές οι συγκρούσεις είχαν ως αποτέλεσμα να αφήσουν σε μια ερειπιώδη κατάσταση τα χωριά της υπαίθρου. Μετά τους διωγμούς, όσοι μουσουλμάνοι επιβίωσαν, επέστρεψαν τα ερειπωμένα σπίτια τους. Τα χωριά του οροπεδίου, πλέον, αποκτούν κυρίως χριστιανικό πληθυσμό, με εξαίρεση ορισμένα, όπως η Ετιά, που εξακολουθούν να κατοικούνται κυρίως από μουσουλμάνους. Τα χωριά με την επιστροφή των χριστιανών κατοίκων αρχίζουν να ανοικοδομούν τις εκκλησίες τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στο οροπέδιο είναι το χωριό του Χανδρά. Αντίθετα, στα χωριά με τον μουσουλμανικό πληθυσμό δεν καταγράφεται καμία πολεοδομική ανάπτυξη και επέμβαση, οδηγώντας στην υπόθεση πως η πολεοδομική τους μορφή παραμένει στάσιμη ή φθίνουσα⁴⁹.

Το Δεκέμβριο του 1828 βρίσκουν στην Ετιά καταφύγιο οι Τούρκοι της περιοχής, 600 ένοπλοι και 3000 γυναικόπαιδα, για να σωθούν από τους επαναστάτες, με σκοπό να προβάλουν αντίσταση. Όταν όμως έμαθαν για την τραγωδία των ομοεθνών τους στον πύργο των Λιθινών παραδόθηκαν ⁵⁰. Έχει καταγραφεί πως η Ετιά, το 1832, είχε 10 τούρκικες και 2 χριστιανικές οικογένειες. Τα άνωθεν κάνουν σαφή την κυριαρχία του οθωμανικού στοιχείου στον οικισμό.

Το 1897 οι επαναστατημένοι Κρήτες είχαν οδηγήσει στο μοναστήρι της Αγίας Σοφίας των Αρμένων τους Οθωμανούς, που είχαν συλλάβει στον οικισμό Ετιά. Ξαφνικά, διαδόθηκε ότι οι Τούρκοι της Σητείας συνέλαβαν και εκτέλεσαν τους χριστιανούς πρόκριτους, ανάμεσα στους οποίους ήταν και δύο από τους Αρμένους. Η είδηση αναστάτωσε τους ντόπιους χριστιανούς, οι οποίοι ως αντίποινα εκτέλεσαν όλους σχεδόν τους Οθωμανούς της Ετιάς. Οι αρχοντικές κατοικίες του οικισμού καταστράφηκαν από τους χριστιανούς και μαζί με αυτές υπέστησαν καταστροφές και οι υπόλοιπες κατοικίες των μουσουλμανικών οικογενειών. Από τις καταστροφές αυτές διαφαίνεται πως προστατεύτηκαν εν μέρει οι κατοικίες των χριστιανικών οικογενειών, οι οποίες πιθανολογείται ότι βρισκόταν στο νότιο άκρο του οικισμού, δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη. Είναι ακόμα σαφές πως προκλήθηκε έντονη δημογραφική αλλαγή στον οικισμό της Ετιάς, αφού ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού της χάθηκε, γεγονός που έχει επιπτώσεις στη μορφή του οικισμού και την μερική ερείπωσή του.

Ναοί και Κατοικίες

Ο πρώτος χριστιανός που επιστρέφει στην Ετιά φαίνεται να είναι ο Ανδρουλογιάννης / Γιάννης Ανδρουλιδάκης⁵¹. Η οικογένεια του αποτέλεσε τη συνέχεια κατοίκησης στον οικισμό για τον επόμενο αιώνα. Ονόματα που φέρεται να είναι απόγονοι του Ανδρουλογιάννη / Γιάννης Ανδρουλιδάκης είναι εκείνα του Κοντολαιμάκη, Τζανιδάκη.(εικόνα με ιδιοκτησίες) Παρόλα αυτά τονίζεται πως οι περισσότερες διατήρησαν το επώνυμο Ανδρουλιδάκη⁵². Από την επιτόπια παρατήρηση διαπιστώνουμε πως η πολεοδομική ανοικοδόμηση του οικισμού προήλθε από την ανάπτυξη της οικογένειας αυτής, επισκευάζοντας τα κατεστραμμένα κτίρια και προσθέτοντας νέα.

⁵⁰ Αγγελάκης Ε., Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ’ ημάς, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, τ.Α, Αθήναι 1935 σελ 209

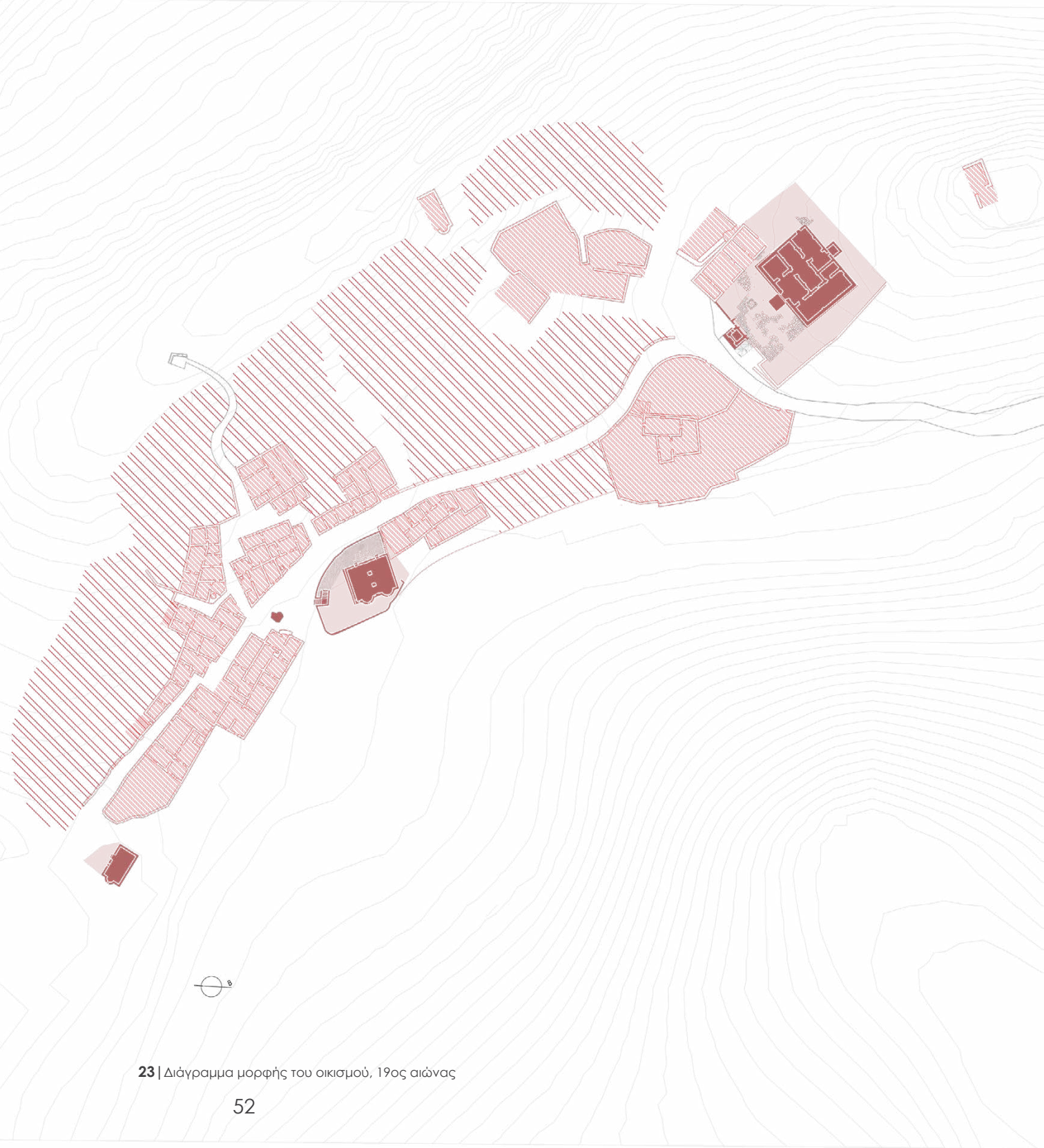
⁵¹ Συνέντευξη με τον Θεοδωράκη (ετών 85, κάτοικος Αρμένων)

⁵² Συνέντευξη και ξενάγηση στον οικισμό με τον κ. Λουμπουνάκη (κάτοικος Αρμένων)

⁴⁷ Θεοχάρης Δετοράκης, Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός της Κρήτης , Περιφέρεια Κρήτης , Ηράκλειο 1990, σελ 81

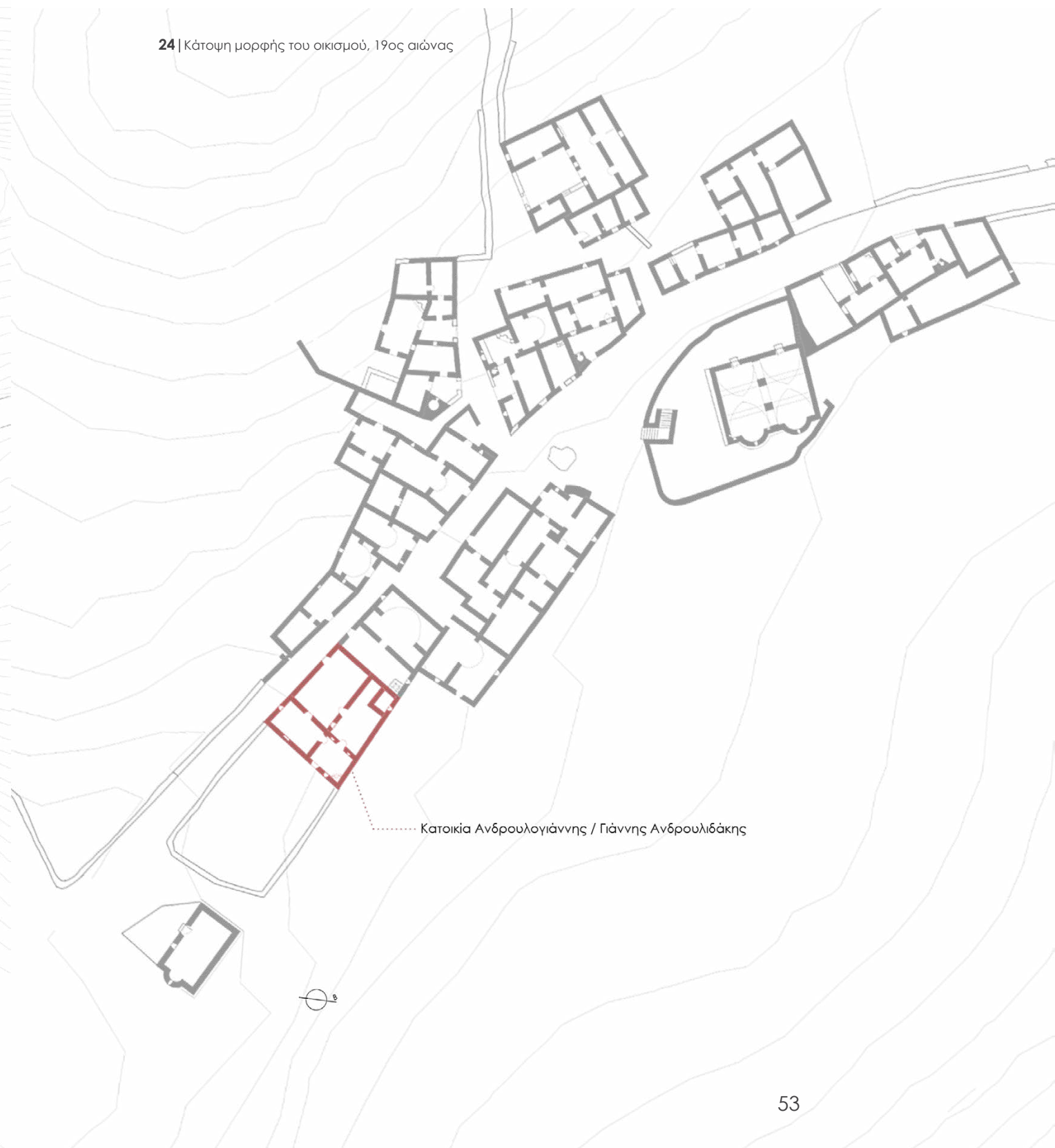
⁴⁸ Δετοράκης Θεοχάρης, Το Κρητικό Ζήτημα και η Κρητική Πολιτεία, Ελληνική Ιστορία, Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια (τ. 22), Εκδοτική Αθηνών, σελ. 362

⁴⁹ Spratt Thomas-Abel-Brimage, Travels an Rechearches in Crete, Volume 1, John van Voorst, Paternoster Row, London, 1865 σελ 179-186

23 | Διάγραμμα μορφής του οικισμού, 19ος αιώνας

24 | Κάτοψη μορφής του οικισμού, 19ος αιώνας

Κατοικία Ανδρουλογιάννης / Γιάννης Ανδρουλιδάκης

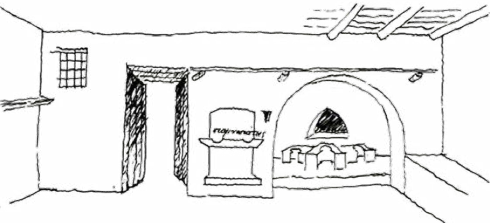
Ανάμεσα στο 1850-1853 ο Σπρατ επισκέπτεται την περιοχή της Σητείας. Στις περιγραφές του, ο Χανδράς παρουσιάζεται ως το κεφαλοχώρι του οροπεδίου, ενώ η Ετιά αναφέρεται ως χωριουδάκι. Στο οροπέδιο περιγράφονται καλλιέργειές σταφυλιών για κρασί και οπωροφόρα δέντρα, ενώ τονίζεται η έλλειψη της ελιάς. Κατά τη διαμονή του στο Χανδρά μας περιγράφει το κρητικό σπίτι με μεγάλη λεπτομέρεια. Η κατοικία χωριζόταν σε δύο τμήματα, το ένα με γενική χρήση και το άλλο για τα ζώα. Το πάτωμα ήταν φτιαγμένο από χώμα. Στο χώρο υπήρχε ένα γωνιακό τζάκι, η καμινάδα του οποίου κατέληγε σε ένα σπασμένο κεραμικό. Η κατοικία διέθετε μια χαμηλή πόρτα και ένα μικρό παράθυρο. Το δωμάτιο ήταν χαμηλό και πλατύ και το δώμα στηριζόταν κατά μήκος από δύο κορμούς δέντρων. Τα κτίσματα ήταν όλα κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο, που υπήρχε σε αφθονία στην περιοχή⁵³. Αυτή η περιγραφή μπορεί να θεωρηθεί τυπική των κατοικιών εκείνης της περιόδου. Το ενδιαφέρον είναι ότι πολλά από τα στοιχεία της περιγραφής εμφανίζονται και στις κατοικίες που σώζονται στην Ετιά. Από αυτό φαίνεται πως δεν υπήρξαν μεγάλες αλλαγές στο τρόπο κατοίκησης στον οικισμό μέχρι την ερείπωση του.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τους ναούς, η Αγία Αικατερίνη άρχισε να επαναλειτουργεί ως χριστιανική εκκλησία, μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Οθωμανούς. Όπως έχει προαναφερθεί μέχρι το 1897 λειτουργούσε ως τζαμί.

53 Spratt Thomas-Abel-Brimage, Travels an Recheearches in Crete, Volume 1, John van Voorst, Paternoster Row, London, 1865, σελ 177

25 | Κατοικία στην Ετιά

26 | Κρητική παραδοσιακή κατοικίας
α_β_γ,Οικισμός Σελιά,Ρέθυμνο

«Σεράγιο» - έπαυλη ντε Μέτζο

Το κτίριο, παρά τις ζημιές που υπέστη από το σεισμό του 1815, φαίνεται ότι σωζόταν ακέραιο μέχρι το 1828, όταν οι Τούρκοι, πιεζόμενοι από τους χριστιανούς επαναστάτες, οχυρώθηκαν μέσα σε αυτό για να σωθούν. Σφοδρές μάχες έλαβαν χώρα στην Ετιά με κατάληξη τη σφαγή των Τούρκων. Μετά την αποχώρησή τους, οι επαναστάτες εφόρμησαν στο κτίριο, αφαίρεσαν την ξύλινη στέγη και προκάλεσαν σοβαρές ζημιές⁵⁴. Από την επίσκεψη του Σπρατ στην Ετιά (1850-1853), η έπαυλη αναγνωρίζεται ως κάστρο Ενετού εύπορου άρχοντα της περιοχής. Από τις περιγραφές καταλαβαίνουμε πως η έπαυλη διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Ο περιηγητής αναγνωρίζει ένα θολωτό ισόγειο ή βάση που παραπέμπει σε οχυρωμένο πύργο. Από πάνω του βρίσκονται δεύτερος και τρίτος όροφος με πολύ καλή κατασκευή. Στο πάνω μέρος περιγράφει πως υπήρχαν 5 παράθυρα στην κεντρική όψη και στον κάτω όροφο, ένα σε κάθε πλευρά της εισόδου. Την είσοδο μπορεί κανείς να προσεγγίσει με σκαλοπάτια από την πλακόστρωτη αυλή γύρω από την οποία βρίσκονταν οι κατοικίες των υπηρετών⁵⁵. Αναφέρει πως μετά το πέρας της τελευταίας επανάστασης στη περιοχή η έπαυλη διατηρήθηκε για κάποιο καιρό ως οχυρό των Τούρκων, μέχρι την παράδοση τους. Στο σεισμό του 1856, που έπληξε με ιδιαίτερη ένταση την επαρχία της Σητείας, φαίνεται ότι κατέπεσε μεγάλο μέρος των τοίχων του ορόφου και των εξωτερικών του κτισμάτων. Μετά την επανάσταση του 1897 το κτίριο λεηλατήθηκε συστηματικά καθώς αφαιρέθηκαν λίθινα μέλη του και άφθονο οικοδομικό υλικό⁵⁶. Στην κατάσταση αυτή παρέμεινε το μνημείο επί δεκαετίες, με περιστασιακή χρήση σταβλισμού.

27 | Άποψη οικισμού Ετιάς (άποψη από τα νότια)

Το 1899 επισκέπτεται την Ετιά ο Ύπατος αρμοστής Πρίγκηπας Γεώργιος και από τη φωτογραφική του καταγραφή , ο οικισμός απεικονίζεται ερειπωμένος, οι κατοικίες προς το ρέμα και το ναό της Παναγίας έχουν σχεδόν χαθεί, ο ναός της Παναγίας διατηρεί μόνο τον βόρειο τοίχο του και η βίλα εμφανίζεται χωρίς τον δεύτερο και τρίτο όροφό της⁵⁷ .

54 Αγγελάκις Ε., Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ’ ημάς, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, τ.Α, Αθήναι 1935 σελ 209-217

55 Spratt Thomas-Abel-Brimage, Travels an Recheearches in Crete, Volume 1, John van Voorst, Paternoster Row, London, 1865, σελ 178-186

56 Αγγελάκις Ε., Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ’ ημάς, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, τ.Α, Αθήναι 1935 σελ 209-217

57 Χάρης Γιακουμής, Γιάννης Κοκκινάκης, ΚΡΗΤΗ 1898-1899 Φωτογραφικές μαρτυρίες από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2009

1.4 | 20ος αιώνας

Ο 20ος αιώνας χωρίζεται σε πολλούς ιστορικούς σταθμούς. Από τους σημαντικούς για τη Κρήτη είναι το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913) -όπου η Κρήτη είναι μερικώς αυτόνομη- και η ένωση της με το Ελληνικό κράτος το 1913. Για τη συγκεκριμένη περίοδο δεν εντοπίζονται καταγεγραμμένες πληροφορίες ή έρευνες για τον οικισμό της Ετιάς. Οι πληροφορίες που καταγράφονται στη συγκεκριμένη ενότητα είναι συνδυασμός γραπτών πληροφοριών για την ευρύτερη περιοχή γύρω από την Ετιά και προφορικής ιστορίας⁵⁸ για τον ίδιο τον οικισμό.

Η μετάβαση στον 20ο αιώνα βρίσκει τη κρητική υπαίθρο γεμάτη καλλιεργητές και εμπόρους⁵⁹. Το 1900-1905 επισκέπτεται το νησί ο Ιταλός ερευνητής Τζουζέπε Τζερόλα, ο οποίος ταξιδεύει σε ολόκληρη τη Κρήτη και καταγράφει Ενετικά μνημεία⁶⁰. Στα βιβλία του καταγράφεται και ο οικισμός Ετιά. Με φωτογραφικό υλικό επιβεβαιώνεται πως στο «πολεοδομικό» κενό που σήμερα υπάρχει ανάμεσα στη έπαυλη και τον οικισμό υπήρχαν κατοικίες. Ο Τζερόλα εστιάζει στην αποτύπωση της έπαυλης με σχέδια, περιγραφές και εκτενές φωτογραφικό υλικό⁶¹.

Την περίοδο 1922-1928 οι Κρήτες μουσουλμάνοι μεταφέρονται στη Τουρκία και ανταλλάσσονται με Έλληνες από την Σμύρνη και τα περίχωρα. Η άφιξη του νέου πληθυσμού συμπληρώνει την αγροτική παραγωγή κρασιού που λάμβανε χώρα στο νησί με την παραγωγή της σουλτανίνα σταφίδας⁶², παραγωγή που συναντάμε και στο οροπέδιο Αρμενοχαντράδων μέχρι και σήμερα. Πριν τον ερχομό των Μικρασιατών προσφύγων στο οροπέδιο, το χωριό Αρμένιοι

58 Στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας ήρθαμε σε επαφή με ανθρώπους που κατοικούσαν στον οικισμό πριν την εγκατάλειψή του (2001) είτε ως παιδιά είτε ως νεαροί ενήλικες (κ. Νίκος Θεοδωράκης ετών 85 , κ. Γιάννης Λουμπουνάκης, ετών 75). Μέσα από μία σειρά ερωτήσεων, τους ζητήθηκε να περιγράψουν την εμπειρία τους από την κατοίκηση τους στην Ετιά και τις αλλαγές που θυμούνται να λαμβάνουν χώρα. Παράλληλα με τους παλαιούς κατοίκους πήραμε συνέντευξη και από 2 κατοίκους του όμορου χωριού Χανδρά(Μανώλης Χρυσουλάκης ετών 74, Μιχάλης Χρυσουλάκης ετών 102), οι οποίοι είχαν αγροτικές συναλλαγές με τους κατοίκους της Ετιάς, την εποχή που ο οικισμός ήταν ενεργός.

59 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020 (σελ. 133)

60 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020 (σελ.157)

61 Giuseppe Gerola, Monumenti Veneti nell’ isola di Creta, Volume secondo, Edizione di cinquecento esemplari, Venezia 1908

62 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 158

28 | Άποψη οικισμού Ετιάς (άποψη από τα νότια) του Τζουζέπε Τζερόλα

α_Οινοποιείο

β_«Εργοτάξιο» κοπής και αποξήρανσης σουλτανίνας

γ_ Σταφιδικός Συνεταιρισμός, επεξεργασία και τυποποίηση σουλτανίνας (1936)

29 | Παραγωγή σουλτανίνας σταφίδας και κρασιού

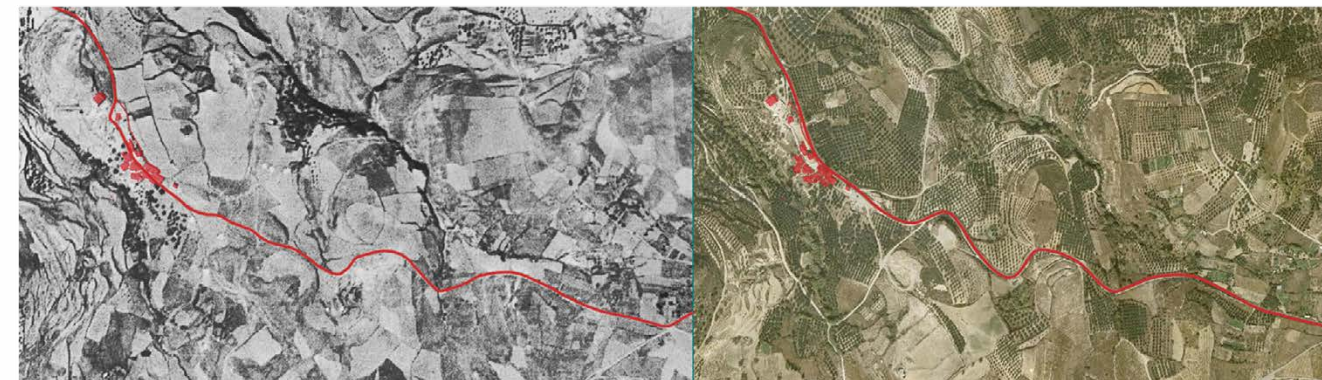
αντιμετώπιζε δυσκολία με την υδροδότηση του, καθώς το νερό βρισκόταν στα τρία μέτρα βάθος. Οι πρόσφυγες λοιπόν σύστησαν στους κατοίκους τους νερόμυλους, χαρακτηριστικό στοιχείο του τοπίου του οροπεδίου κατά τον 20^ο αιώνα και σωτήριο για τις καλλιέργειες και τον εκσυγχρονισμό της καθημερινής ζωής.

Τη δεκαετία του 1920-1930 οι εμπορικές και αγροτικές σχέσεις Αρμένων-Χανδρά-Ετιά συνεχίζουν να τροφοδοτούνται, μόνο που πλέον ως κεφαλοχώρι λειτουργεί ο Χανδράς. Το κεφαλοχώρι διέθετε σταθμό χωροφυλακής, αγρονομείο, σαμαράδικα (όπου κατασκευάζανε τα σαμαράκια για τα γαϊδούρια), ντερμιτζίδικα (σιδεράδικα, όπου κατασκεύαζαν εργαλεία όπως τα σκαρπέτια) δημοτικό σχολείο και γιατρό. Ο πληθυσμός του έφτανε τους 700 κατοίκους εκ των οποίων τα 120 ήταν παιδιά.

Την περίοδο του Β' παγκοσμίου πολέμου έρχονται στο οροπέδιο οι Ιταλοί και οι Γερμανοί κατακτητές. Κάποιοι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην Ετιά. Την ίδια περίοδο στο οροπέδιο, πιο συγκεκριμένα στο γειτονικό χωριό Χανδρά, διανοίγεται ο πρώτος αυτοκινητόδρομος. Να σημειωθεί πως η σύνδεση Χανδρά-Ετιάς γινόταν μέσα από στενούς αγροτικούς χωματόδρομους, χαραγμένοι ανάμεσα στις καλλιέργειες με αμπέλια και ελιές, τους οποίους διέσχιζαν είτε με πόδια είτε με τα ζώα.

Μετά το πέρας του Β' Παγκόσμιου πολέμου και του εμφυλίου, ξεκινάει το φαινόμενο της αστυφιλίας με τους κατοίκους να εγκαταλείπουν τα χωριά και να εγκαθίστανται στις πόλεις. Η δεκαετία του 1950 ήταν κομβική για τον οικισμό Ετιά καθώς-πραγματοποιείται η πρώτη διάνοιξη του δρόμου το 1951-52 που έφτανε μέχρι και την Αγία Αικατερίνη. Λίγα χρόνια αργότερα, ολοκληρώνεται ο δρόμος, που συνδέει μέχρι και σήμερα την Ετιά με τα γύρω χωριά.

Στην ύπαιθρο, σε κάθε μικρό χωριό υπήρχε και από μία «φάμπρικα» («φάμπρικές») - ιδιωτικά μικρά ελαιουργία όπου με τη βοήθεια ζώων κινούσαν τις πέτρες που αλέθανε τον ελαιόκαρπο. Στο οροπέδιο υπήρχαν δύο στον Χανδρά και μία στη Ετιά. Επίσης, την ίδια δεκαετία, γίνεται εισαγωγή της μηχανής ντίζελ φέρνοντας τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής ζωής. Μηχανοποιείται η χειρωνακτική επεξεργασία σιταριού και οι «φάμπρικές» αντικαθίστανται από ελαιοτριβεία που λειτουργούν αποκλειστικά με ντίζελ μηχανή. Στην περιοχή υπήρχαν αρκετά ιδιωτικά ελαιοτριβεία που συνέλεγαν καρπούς από τα γύρω χωριά. Από αυτά ένα

30 | Διάγραμμα διάνοιξης δρόμου στην Ετιά. Αεροφωτογραφία 1945 -1960

31 | Αγροτική μηχανή ντίζελ

32 | Νερόμυλοι: Ετία 1950 , Χανδράς 2021

βρίσκονταν στο χωρίο Αρμένιοι και ένα άλλο στον οικισμό Ετιά. Την δεκαετία του 1960 συστήθηκαν στα χωριά οι μπουκάλες υγραερίου για οικιακή χρήση, ακόμα ένας εκσυγχρονισμός για τη ζωή στην ύπαιθρο.

Ο οικισμός διέθετε φούρνο, μικρό καφενείο και σιδερά, μικρές επιχειρήσεις που δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν για πολύ καιρό.

Δεν διέθετε βασικές υπηρεσίες όπως σχολείο, γιατρό, εμπορικές χρήσεις(π.χ. μπακάλικο) Οι πιο σύνθετες ανάγκες των κατοίκων της Ετιάς καλύπτονταν από τις υπηρεσίες που διέθεταν τα γύρω χωριά. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση διεξαγόταν στους Αρμένους ενώ η δευτεροβάθμια βρίσκονταν στο κεφαλοχώρι του οροπεδίου Χανδράς, όπως και η έδρα του ιατρού. Παρουσιάζεται, λοιπόν, για την Ετιά ένας φτωχικός τρόπος ζωής, σε σχέση με τα γειτονικά της χωριά, με κύρια ασχολία την καλλιέργεια γης χρησιμοποιώντας ζώα, τόσο στις αγροτικές εργασίες όσο και στις μετακινήσεις.

Επίσης, ο οικισμός διέθετε μικρές φυσικές πηγές (στην προφορική μαρτυρία αναφέρθηκαν ονόματα πηγών του οικισμού όπως ο “Καμπασσάς”, και ο “Μαμούνταγος”), τις οποίες αξιοποιούσαν για το πότισμα των καλλιεργειών αλλά και για τις οικιακές εργασίες. Κύρια πηγή του οικισμού, όπου έπλεναν τα ρούχα και ανεφοδιάζονταν με νερό, ήταν η επονομαζόμενη “Παλουκοβρύση” (τη σφραγίζανε με ένα παλούκι-ξύλινο πώμα) η οποία βρίσκεται στο ρέμα, δυτικά και μπορεί κανείς να την προσεγγίσει μέσα από το καλντερίμι που διαπερνάει τις κεντρικές νησίδες του οικισμού και καταλήγει στον ναό της Αγίας Αικατερίνης.

Οι καλλιέργειες που υπερισχύουν εκείνη τη περίοδο στο οροπέδιο είναι εκείνη της σουλτανίνας σταφίδας και αυτή των δημητριακών όπως σιτάρι⁶³. Στην Ετιά, λόγω του μικρότερου υψομέτρου της σε σχέση με τα γύρω χωριά παρέχεται ευνοϊκότερο κλίμα για τη φύτευση της ελιάς. Κάθε οικογένεια είχε το δικό της κήπο. Οι κήποι αυτοί (σήμερα έχουν φυτευτεί ελιές) είχαν αρκετά σκαμμένα πηγάδια με εγκατεστημένους ανεμόμυλους για την άντληση του νερού.

63 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020 (σελ. 133)

Μεταξύ του 1920-1960 συστήνεται στη λαϊκή αρχιτεκτονική ένα νέος τρόπος κατασκευής, αυτός του οπλισμένου σκυροδέματος. Τα όμορα χωριά της Ετιάς (Χανδράς, Αρμένιοι, Ζήρος) χρησιμοποιούσαν εκτενώς το νέο αυτό κατασκευαστικό τρόπο τόσο για την ανέγερση νέων κτιρίων όσο και για προσθήκες στα ήδη υφιστάμενα. Από την άλλη στην Ετιά συναντάμε κυρίως την επικάλυψη της στέγης με την επονομαζόμενη ψευδοταράτσα καθώς και κάποιες επισκευές και στηρίξεις ανοιγμάτων και τοιχοποιιών.

Επιπρόσθετα στην Ετιά λειτουργεί εξόρυξη αμμοχάλικου (βασικό υλικό για τη κατασκευή των δωμαίων μεπατητό χώμα μέχρι την εισαγωγή της ψευδοταράτσας), το οποίο εξυπηρετούσε και τα χωριά Αρμένιοι, Χανδράς. Ακόμα, δυτικά του οικισμού υπήρχε και λατομείο από το οποίο προμηθεύονταν πέτρες και οι Ετιανοί και οι Αρμενιώτες. Επίσης, υπήρχε λατομείο πωρόλιθου πίσω από τις σημερινές ανεμογεννήτριες βορειοανατολικά της Ετιάς.

Σύμφωνα με τα δημογραφικά στοιχεία το 2001 ο οικισμός εγκαταλείπεται οριστικά αλλά σταδιακά η εγκατάλειψη είχε ξεκινήσει από τα προηγούμενα χρόνια. Οι τελευταίοι κάτοικοι του οικισμού ήταν το ζεύγος Ρουσάκη. Τα επόμενα χρόνια χρηματοδοτείται με το πρόγραμμα ΕΣΠΑ η πλακόστρωση του κεντρικού δρόμου του οικισμού. Από το 2008 μέχρι και σήμερα τρεις κατοικίες έχουν αποκατασταθεί. Οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτή τη προσπάθεια ήταν η ανάγκη να προστατευτούν οι ιδιοκτησίες από τις κλοπές οικοδομικού υλικού που γίνεται από τους κατοίκους των γύρω χωριών, από του σεισμούς και με τη βλέψη της μελλοντικής εκμετάλλευσής τους ως τουριστικά καταλύματα. Επίσης, το 2008 γίνεται επέμβαση από ιδιώτη επιχειρηματία σε ένα από τα κατεστραμμένα αρχοντικά του οικισμού. Το κτίριο μετατρέπεται σε χώρο εστίασης, που λειτουργεί εποχιακά τους καλοκαιρινούς μήνες. Ωστόσο, το 2021 αυτός ο χώρος έκλεισε οριστικά, με την επιθυμία του ιδιοκτήτη να μετατραπεί σε τουριστικό κατάλυμα. Την ίδια χρονιά οι αιτήσεις των ιδιωτών για σύνδεση των κατοικιών με το δίκτυο ηλεκτροδότησης απορρίφθηκαν. Ο οικισμός εξακολουθεί να έχει ηλεκτροδότηση μόνο επί του κεντρικού δρόμου, στην έπαυλη και στην πρώην ταβέρνα. Εύκολη πρόσβαση στο δίκτυο έχουν μόνο οι κατοικίες που εδράζονται στον κεντρικό δρόμο.

Η έπαυλη

Η έπαυλη, μέχρι την αποκατάσταση της λειτουργεί για όλο τον 20^ο αιώνα ως στάβλος και ως τόπος προς εξερεύνηση για τα παιδιά του οικισμού. Το 1959 η έπαυλη αγοράζεται από την Αρχαιολογική Εταιρία για λογαριασμό του Ελληνικού Δημοσίου και κηρύσσεται ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Το 1974 αρχίζει η συστηματική εργασία αποκατάστασης στην έπαυλη με επίβλεψη της αρχιτέκτονος Νίκης Κριτσωτάκη⁶⁴. Τα επόμενα χρόνια μέχρι το 1996 ακολουθεί μεγάλο διάστημα παύσης οποιαδήποτε μελέτης και εργασία που αφορά την έπαυλη. Το 1998-2000 υλοποιούνται εκτεταμένες εργασίες αναστήλωσης. Το 2001 πραγματοποιείται η σύνδεση του μνημείου με το δίκτυο της ΔΕΗ, με υπόγειο καλώδιο και τοποθέτηση ηλεκτρικού πίνακα⁶⁵. Το 2004 υποβάλλεται ένταξη νεών χρήσεων στην, όπως χώρος εκθέσεων και μικρών εκδηλώσεων. Το 2005-2007 διεκπεραιώθηκαν εργασίες αποκατάστασης με μελετήτρια την αρχιτέκτονα Εύη Μπουτοπούλου και επιβλέπουσα την αρχιτέκτονα Δάφνη Χρονάκη. Από την ολοκλήρωση των εργασιών μέχρι και σήμερα η έπαυλη έχει μόνιμη φύλαξη με ωράριο επίσκεψης και φιλοξενεί κάθε χρόνο μικρής κλίμακα μουσικές συναυλίες στον αύλειο χώρο της⁶⁶. Στο εσωτερικό της έχουν τοποθετηθεί πινακίδες παρουσιάσεων της έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2008⁶⁷.

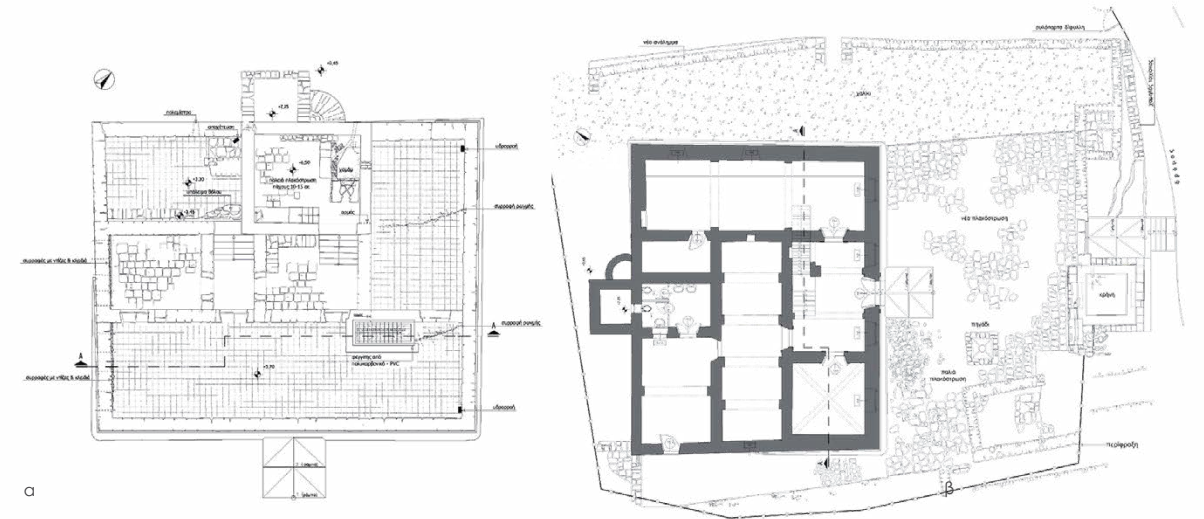
35 | Η Έπαυλη ντε Μέτζο 1900-1905. Φωτογραφικό υλικό του Τζουζέπε Τζερόλα

64 Η Νίκη Κριτσωτάκη εκπόνησε την αποτύπωση και τη μελέτη αποκατάστασης μέχρι το 1979, Δήμητρα Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2010

65 Δήμητρα Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2010

66 Δήμητρα Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2010

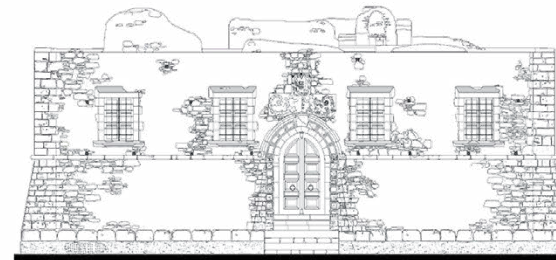
67 <http://www.medieval-etia-pafos.gr/etiaSite/Page?page=Index>

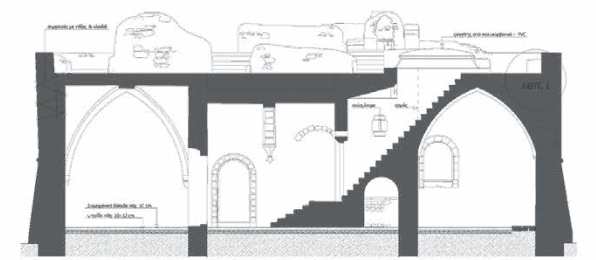
α

γ

δ

ε

36 | Σχέδιο αποκατάστασης της έπαυλης

α_κάτοψη δώματος, β_κάτοψη ισόγειου, γ_εργασίες αποκατάστασης δώματος,

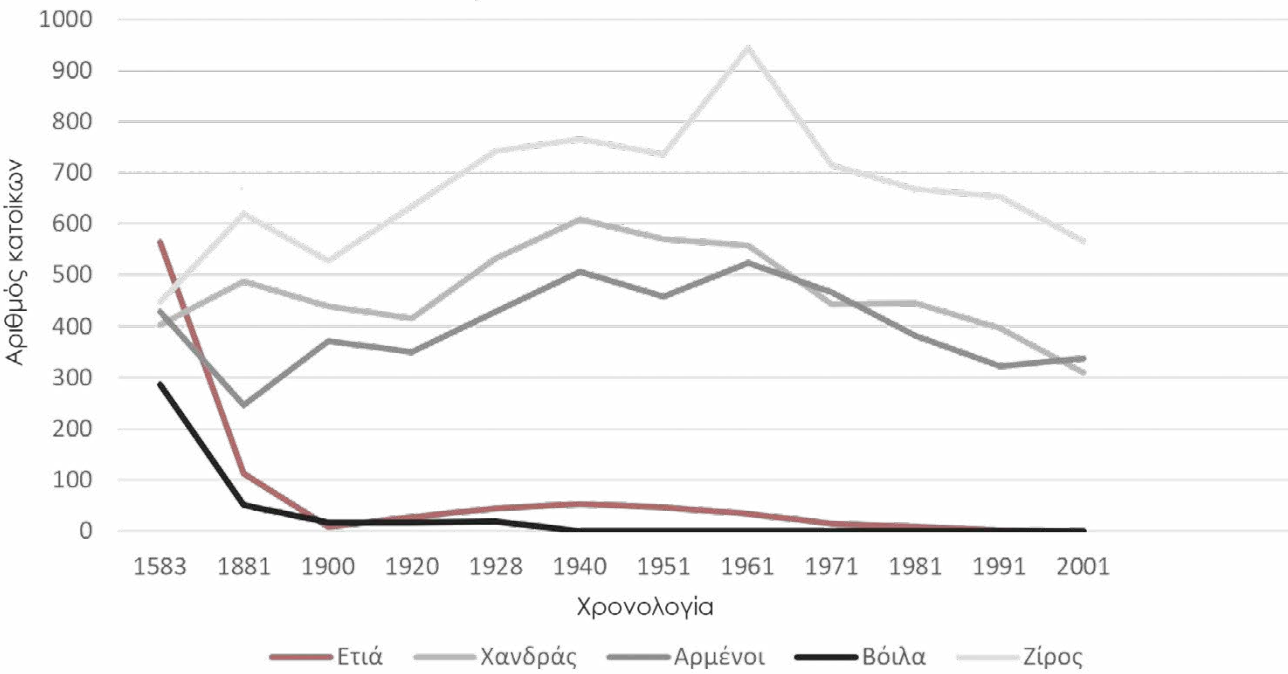
δ_Όψη μετά τις εργασίες στερέωσης , ε_Τομή Α-Α με τις εργασίες στερέωσης

1.5 | Λόγοι εγκατάλειψης

Θεωρούμε ότι ένας οικισμός είναι εγκαταλειμμένος όταν δεν έχει κανένα μόνιμο κάτοικο και η ερήμωσή του είναι οριστική. Δε μπορεί να ειπωθεί με ακρίβεια και σιγουριά ο χρόνος και ο λόγος ερήμωσης ενός οικισμού. Σε αρκετές περιπτώσεις η εγκατάλειψη είναι παράγωγο μιας διαχρονικής σειράς αιτιών⁶⁸.

Στην περίπτωση της Ετιάς σημειώνεται μεγάλη μείωση πληθυσμού από την απογραφή του Καστροφύλακα το 1583, με αναγραφόμενους 564 κατοίκους, στην απογραφή του 1881, με μόλις 112 κατοίκους⁶⁹. Συγκεκριμένα, από την απογραφή του 1583 και έπειτα υπάρχει συνεχόμενη μείωση του πληθυσμού στις καταγραφές, μέχρι την πλήρη εγκατάλειψη της Ετιάς το 2001. Ο βενετοτουρκικός πόλεμος και η ρευστότητα που επικράτησε στα πρώτα χρόνια μετά την οθωμανική κατάκτηση, πιθανόν να ήταν η αφετηρία της μείωσης των κατοίκων του χωριού, αφού το γεγονός αυτό αποτελεί κύρια αιτία για την εγκατάλειψη αρκετών οικισμών στην Κρήτη. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί πως η Ετιά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αποτελούταν κυρίως από μουσουλμάνους κατοίκους, σε αντίθεση με γειτονικούς οικισμούς όπως οι Αρμένιοι και ο Χανδράς. Η επαναστατική περίοδος 1889-1898 άφησε επίσης το σημάδι της στον οικισμό, καθώς το 1897 ντόπιοι χριστιανοί συνέλαβαν και εκτέλεσαν όλους σχεδόν τους Οθωμανούς της Ετιάς (θεωρείται από αφηγηματικές πηγές ότι από τους 72 Οθωμανούς σώθηκαν μόλις 2). Ο 20^{ος} αιώνας αποτελεί το τελευταίο στάδιο ερείπωσης του οικισμού. Ο μεγαλύτερος αριθμός κατοίκων έφτασε τους 53 το1950. Όπως προαναφέρθηκε, η Ετιά δεν διέθετε βασικές υπηρεσίες, όπως σχολείο, γιατρό, εμπορικές χρήσεις παρά μόνο κάποιες μικροεπιχειρήσεις, οι οποίες δεν έμειναν ενεργές για πολύ καιρό. Η καθημερινή μετακίνηση από την Ετιά στα γειτονικά χωριά (Χανδράς, Αρμένιοι), που παρείχαν αυτές τις υπηρεσίες, ήταν δύσκολη (μέχρι να κατασκευαστεί ο δρόμος το 1950). Άρχισε έτσι σταδιακά η εγκατάσταση των κατοίκων της Ετιάς στα μεγαλύτερα γειτονικά χωριά, για την καλύτερη διαβίωση τους. Τέλος, ένας ακόμα λόγος εγκατάλειψης του οικισμού μπορεί να θεωρηθεί η έλλειψη ηλεκτρικού ρεύματος. Ενώ στο Χανδρά η ηλεκτροδότηση άρχισε από το 1968, η στην Ετιά έφτασε πολύ αργότερα μεμονωμένα.

68 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 93-98
69 Νίκος Ανδριώτης, Πληθυσμοί και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης(16^{ος}– 17^{ος} αιώνας), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2020,σελ 509-531

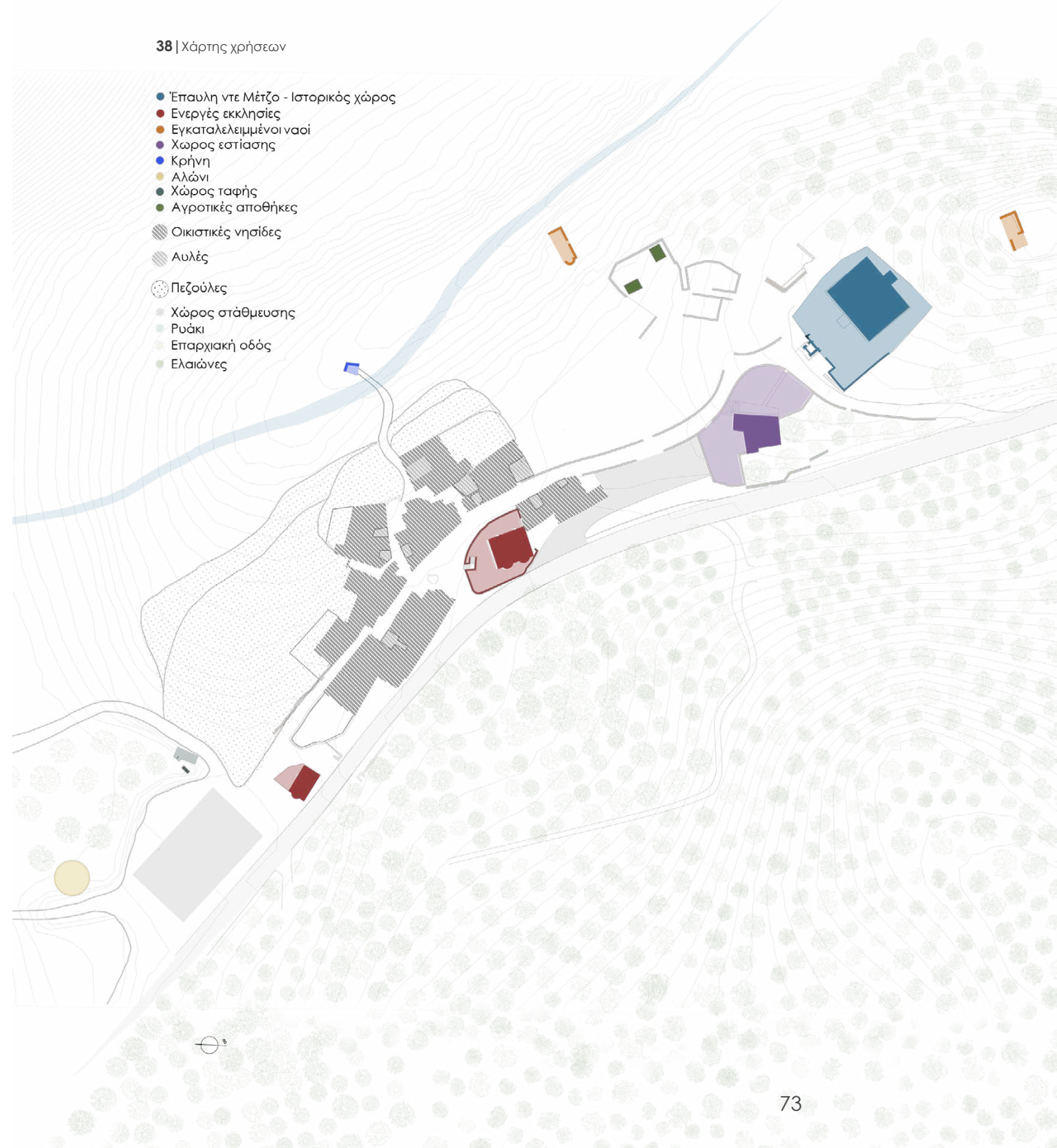

37 | Μεταβολή πλυσισμού

2.1 | Πολεοδομική οργάνωση

Χαρτογράφηση της σημερινής κατάστασης

Ο οικισμός Επιά αναπτύσσεται γραμμικά κατά μήκος και εκατέρωθεν του παλιού κεντρικού δρόμου που συνδέει την πόλη της Σητείας με το οροπέδιο Αρμενοχαντράδων. Σήμερα, παράλληλα σε αυτόν τον δρόμο και στα όρια του οικισμού βρίσκεται η επαρχιακή οδός Αρμένων – Βορίου, που εκσυγχρονίζει τη σύνδεση αυτή. Διακρίνουμε τέσσερα όρια του οικισμού, τη δυτική όψη των κατοικιών, σχεδόν σε φρουριακή μορφή (μικρά ανοίγματα), το ρυάκι στην ανατολική πλευρά, την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στη νότια πλευρά, και το κατεστραμμένο εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου στο βορρά. Ο οικισμός αποτελείται από πέντε συμπαγείς οικιστικές νησίδες -στοιχείο που χαρακτηρίζει τα ορεινά χωριά της περιοχής- τη βίλα Ντε Μέτζο και τέσσερις εκκλησίες εκ των οποίων οι δύο είναι ερειπωμένες. Περαιτέρω στοιχεία που ολοκληρώνουν την εικόνα είναι τα τρία καλντερίμια που εξυπηρετούν τις κατοικίες, οι υπαίθριες κρήνες στο ρυάκι και εντός του οικισμού, ένα αλώνι στο νότιο άκρο του, δύο τάφοι, δύο χώροι στάθμευσης, οι ελαιώνες που τον περιβάλλουν και το λατομείο αμμοχάλικου που βρίσκεται και αυτό νότια του οικισμού.

Ο κύριος παράγοντας που επηρέασε τη θέση και τη διάταξη του οικισμού είναι τα γεωμορφολογικά στοιχεία του τόπου. Ο τόπος αποτελείται από δύο λόφους, διαφορετικού ύψους, με τον έναν να παραλαμβάνει τη βίλα και τον άλλο τον οικισμό. Πιο συγκεκριμένα, το βόρειο κομμάτι του οικισμού προστατεύεται από τον υψηλότερο λόφο στη νότια βάση του οποίου βρίσκεται η βίλα, ώστε να έχει περίοπτη θέση στο οροπέδιο και οπτική επικοινωνία με τη πόλη της Σητείας. Νοτιοδυτικά της βίλας υπάρχει ο δεύτερος και χαμηλότερος λόφος, επί της κορυφογραμμής του οποίου αναπτύσσονται οι κατοικίες, οργανωμένες σε συμπαγής συστάδες. Οι κατοικίες είναι χτισμένες κάθετα ως προς την πρόσοψη της βίλας και παράλληλα τοποθετημένες ως προς τις υψομετρικές που τον σχηματίζουν. Από φωτογραφικό υλικό γνωρίζουμε πως ο οικισμός επεκτεινόταν μέχρι το ρυάκι, καλύπτοντας τη νοτιοανατολική πλευρά του χαμηλότερου λόφου.

Άποψη από τα νότια

Άποψη από τα βόρεια

Δίκτυα

Η προσπέλαση της Ετιάς και η σύνδεση της με τη πόλη Σητεία και τα χωριά του οροπεδίου , Αρμένιοι , Χανδράς, Ζίρος, γίνεται μέσω του ασφαλτοστρωμένου επαρχιακού δρόμου Αρμένων – Βορίου, που οριοθετεί τον οικισμό στα ανατολικά. Εσωτερικά, υπάρχει η κύρια οδός που διαπερνά σχεδόν όλο το μήκος του οικισμού, με αφετηρία τη βίλα Ντε Μετζο και απόληξη την εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης. Το πλάτος της οδού κυμαίνεται στα 3,5μ με 4,6μ. Το 2013, στα πλαίσια του ΕΣΠΑ (ε.π. Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα 2007- 2013 «Ανάπλαση χώρου στον οικισμό Ετιάς») αποκαταστάθηκε με πλάκες τσιμέντου. Με την κύρια αυτή οδό συνδέονται τρία λιθόστρωτα καλντερίμια. Τα δύο από αυτά οδηγούν στο ρέμα, ενώ το τρίτο αποτελεί την επέκταση της κύριας οδού, διαπερνώντας το υπόλοιπο του οικισμού και καταλήγοντας στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη και τον πρόσφατα διαμορφωμένο χώρο στάθμευσης. Από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο μπορεί κανείς να εισέλθει στον οικισμό από τρία ανοίγματα-είσοδοι που σχηματίζονται στις απολήξεις της κύριας οδού και στον αδιαμόρφωτο χώρο νότια του Αγίου Ιωάννη.

Ναοί

Στον οικισμό συναντάμε τέσσερις εκκλησίες, τον δίκλιτο ναό της Αγίας Αικατερίνης, τον μονόκλιτο ναό του Αγίου Ιωάννη, την εκκλησία της Παναγίας και το μονόκλιτο ναύδριο του Αγίου Αθανασίου.

Πιο αναλυτικά ο δίκλιτος ναός της Αγίας Αικατερίνης αποτελεί το σημερινό κεντρικό ναό του οικισμού. Βρίσκεται στο ανατολικό όριο του οικισμού μεταξύ του επαρχιακού δρόμου Αρμένων – Βορίου και της κύριας οδού, που διαπερνά τον οικισμό. Ο ναός είναι χτισμένος πάνω σε υπερυψωμένο επίπεδο 4 μέτρων από τον υπόλοιπο οικισμό και χωρίζεται σε δύο οικοδομικές φάσεις, το ανατολικό κλίτος υπάγεται στη Β' Βυζαντινή ή πρώιμη Ενετική και το δυτικό στην ύστερη Ενετική⁷⁰. Στο παλαιότερο κλίτος εντοπίζονται ίχνη τοιχογραφιών που σώζονται μέχρι σήμερα. Στο δυτικό τείχος εξωτερικά του ναού βρίσκονται επάλξεις προ-προμαχωνικής κατασκευής⁷¹, οι οποίες χρονολογούνται από τη Βυζαντινή περίοδο. Ο ναός έχει αναγεννησιακά μορφολογικά στοιχεία και εκλεπτυσμένη ανάγλυφη διακόσμηση στο κωδωνοστάσιο. Η εκκλησία λειτουργούσε, κατά την Ενετική περίοδο, πιθανόν και με τα δύο δόγματα, καθολικό κα ορθόδοξο. Την περίοδο της τουρκοκρατίας μεταβλήθηκε σε Τζαμί μέχρι την επανάσταση του 1897⁷². Το 1899 ξεκίνησε να λειτουργεί ξανά ως χριστιανικός ναός. Το 2013 στα πλαίσια του ΕΣΠΑ έγινε αποκατάσταση του και πλέον χρησιμοποιείται περιστασιακά.

Ο μονόκλιτος ναός του Αγίου Ιωάννη βρίσκεται στο νότιο άκρο του οικισμού, δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη χρονολογία ανέγερσης του, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρξε μετά τον 14ο αιώνα. Η εκκλησία τοποθετείται πάνω σε υπερυψωμένο επίπεδο ενός μέτρου και στο εξωτερικό της στολίζεται από πλούσιο λαϊκότροπο λιθανάγλυφο⁷³. Το 2013 στα πλαίσια του ΕΣΠΑ έγινε αποκατάσταση του και πλέον χρησιμοποιείται και αυτή η εκκλησία περιστασιακά. Στον οικισμό δεν υπάρχει νεκροταφείο. Ωστόσο εντοπίζουμε ένα μικρό χώρο ταφής με δύο τάφους απέναντι του ναού.

Ο ναός της Παναγίας βρίσκεται βορειοδυτικά του οικισμού, αποκομμένος πλέον

70 Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης,
71 Δάφνη Χρονάκη, Ο νομός Λασιθίου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, από το βιβλίο «Ο νομός Λασιθίου και η ιστορία του, τ. Α'-Β'» , Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, 2016, σελ 314
72 Παπαδάκης, Νίκος «Σητεία» (2η έκδοση). Σητεία: Δήμος Σητείας 1988 σελ 34-39
73 Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης

Ναός Αγίας Αικατερίνης

Ναός Αγίου Ιωάννη

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ναός Παναγίας

από τον υφιστάμενο πολεοδομικό ιστό. Χτισμένος επί Ενετοκρατίας, αποτελούσε έναν από τους σημαντικούς ναούς του οικισμού, γεγονός που τεκμηριώνεται από την επιμελημένη κατασκευή του⁷⁴. Ο ναός διαμορφωνόταν από δυο οξυκόρυφες καμάρες. Η είσοδος βρίσκεται στη δυτική όψη του. Από προφορικές αφηγήσεις ξέρουμε πως στις αρχές του αιώνα ο ανατολικός τοίχος του ναού εμφανίζεται κατεστραμμένος, πιθανολογείται να ευθύνονται οι σεισμοί σε συνδυασμό με την υποχώρηση του εδάφους. Μέχρι και σήμερα δεν έχει γίνει καμία προσπάθεια διάσωσης του. Η πρόσβαση σε αυτόν είναι δυσπρόσιτη με το καλντερίμι που οδηγούσε σε αυτόν να έχει καταστραφεί και καλυφθεί από φυτά.

Το ναῦδριο του Αγίου Αθανάσιου βρίσκεται στο βορειότερο σημείο του οικισμού 30μ πίσω από την Έπαυλη, στη θέση «Μοναστηράκι»⁷⁵. Από τα ερείπια διακρίνουμε πως στεγαζόταν με κεραμοσκεπή. Όπως και στο ναό της Παναγίας, το ανατολικό τμήμα του έχει καταρρεύσει.

Πλατεία

Ο οικισμός δε διαθέτει διαμορφωμένη πλατεία, ωστόσο υπάρχουν δύο πιθανοί τόποι συγκέντρωσης. Ο πρώτος βρίσκεται στο σημείο που συγκλίνει το δίκτυο των δρόμων, κεντρικά του υφιστάμενου οικισμού. Το σημείο αυτό οριοθετείται από τις όψεις των κτιρίων και τη βάση του επιπέδου που στηρίζει την Αγία Αικατερίνη. Ο δεύτερος βρίσκεται στον υπερυψωμένο αύλειο χώρο της Αγίας Αικατερίνης.

Ο κ.Λουμπουνάκης, πρώην κάτοικος του οικισμού, στη συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε, περιέγραψε τη συνθήκη της μάζωσης στα δύο αυτά σημεία. Στο σημείο της Αγίας Αικατερίνης, οι κάτοικοι περιγράφεται να κάθονταν στον πάγκο που βρίσκεται στη νότια όψη της εκκλησίας και περιμετρικά επί του τείχους, σχεδόν διάσπαρτα στο χώρο. Μια διαφορετική εικόνα περιγράφεται για το σημείο που συγκλίνει το δίκτυο των δρόμων, όπου οι αυλές των κατοικιών λειτουργούσαν σαν προεκτάσεις του δημόσιου χώρου, με πάγκους και καρέκλες να εμπλουτίζουν τις όψεις τους σχηματίζοντας έναν νοητό ημικύκλιο.

74 Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης

75 Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης

42 | Σημεία συνάντησης των κατοίκων

Πολεοδομικό κενό

Στον οικισμό εντοπίζουμε ένα σημαντικό πολεοδομικό κενό μεταξύ της Έπαυλης και του υφιστάμενου οικισμού. Από φωτογραφικές και βιβλιογραφικές πηγές γνωρίζουμε πως στο σημείο εκείνο υπήρχαν τα αρχοντικά Ενετικά κτίρια του οικισμού⁷⁶, για τα οποία μπορούμε να υποθέσουμε ότι διέθεταν όροφο και πιο εκλεπτυσμένη αρχιτεκτονική μορφή, σύμφωνη με τα αναγεννησιακά πρότυπα⁷⁷. Οι κατοικίες αυτές, την περίοδο της Κρητικής επανάστασης κατά τη διάρκεια του διωγμού των Τούρκων κατοίκων τους, καταστράφηκαν από τους ντόπιους, οι οποίοι πήραν οικοδομικό υλικό για τη κατασκευή κτιρίων στο συγγενικό χωριό Αρμένιοι⁷⁸.

Οικιστικές νησίδες

Η απαρχή των υφιστάμενων οικιστικών νησίδων δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί,. Ωστόσο από αρχιτεκτονικά γνωρίσματα και τεχνικές δόμησης, μπορούμε να υποθέσουμε πως ορισμένα από τα υφιστάμενα κτίρια κατάγονται από την περίοδο τη Ενετοκρατίας και έχουν υποστεί τροποποιήσεις κατά την Τουρκική κυριαρχία. Άλλα πάλι χτίστηκαν εξ' ολοκλήρου επί Τουρκοκρατίας. Επίσης, μπορούμε να αναγνωρίσουμε και τμήματα των συγκροτημάτων που κατασκευάστηκαν κατά τον 20ο αιώνα. Κατά την διάρκεια της Κρητική Πολιτείας, στην αρχιτεκτονική εισάγονται πρότυπα από την νεοκλασική Αθήνα.⁷⁹ Στον οικισμό αναγνωρίζουμε τις επιρροές στις νεότερες κατοικίες, από τη συμμετρία στα ανοίγματα τουλάχιστον μιας όψης, το οποία συναντάμε πλαισιωμένα από πώρινα στοιχεία ή επίχρισμα. Διακριτή είναι η ανάπτυξη του κάθε συγκροτήματος, από τις μεταγενέστερες συρραφές μεταξύ των κατοικιών (σημισακοί τοίχοι).

Η πολεοδομική ανάπτυξη του οικισμού συνδέεται με τον παράγοντα της οικογένειας. Η σχέση αυτή μπορεί να παρομοιαστεί σχηματικά με ένα οικογενειακό «δέντρο». Υπάρχει η πατρική κατοικία που αποτελεί τον «κορμό» γύρω από την οποία, για κάθε μέλος που δημιουργεί τη δική του οικογένεια, προστίθενται δωμάτια, που εν τέλη δημιουργούν μια νέα κατοικία. Η κάθε νησίδα μπορεί να αποτελείται από δυο οικογενειακά «δένδρα». Επίσης, παρατηρούνται οικογενειακά «παρακλάδια» στην απέναντι νησίδα από εκείνη του πατρικού με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικρών γειτονιών ενός σογιού.

Ένας ακόμα παράγοντας προσθηκών ήταν και η ανάγκη βοηθητικών χώρων , όπως κουζίνας, στάβλου και κελαριού. Στα συγκροτήματα ο χώρος της κουζίνας αναγνωρίζεται από το γωνιακό τζάκι- παραστιά, ο στάβλος από τη τυπολογία «πλατυμέτωπο μακρινάρι», με πολύ στενά ανοίγματα και το κελάρι από την υποβάθμιση του.

Οι προσθήκες αυτές δημιούργησαν τη συνθήκη της μεσοτοιχίας με αποτέλεσμα να προκύπτουν χώροι σχεδόν τυφλοί, οι οποίοι διαθέτουν μόνο εσωτερικές πόρτες ώστε να συνδέονται με τα υπόλοιπα δωμάτια της κατοικίας.

Κελύφη

Ο οικισμός σήμερα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, αν εξαιρέσει κανείς την αποκατάσταση της Έπαυλης και των δύο εκκλησιών, Αγίου Ιωάννη και Αγία Αικατερίνης. Προσπάθειες αποκατάστασης έχουν πραγματοποιηθεί και σε τέσσερις κατοικίες του οικισμού εκ των οποίων η μία, από το 2011, λειτουργεί ως εποχιακός χώρος εστίασης. Στην διαδικασία αποτύπωσης κρίναμε χρήσιμο να αξιολογήσουμε τα ερείπια σύμφωνα με τη φθορά που έχουν υποστεί. Παρακάτω παρουσιάζεται ο χάρτης όπου χωρίζουμε τα κελύφη σε τρεις κατηγορίες: Εικόνα χάρτης κατάστασης κελυφών

Έπαυλη

Σήμερα η Έπαυλη λειτουργεί ως μουσειακός χώρος ενώ το καλοκαίρι, στον αύλειο χώρο της, πραγματοποιούνται πολιτιστικές δράσεις, όπως συναυλίες και παραστάσεις με σκηνικό την νότια-κεντρική όψη της έπαυλης. Για τις εκδηλώσεις αυτές προστίθενται ελαφριά μεταλλική κατασκευή, εξοπλισμός φωτισμού και ήχου και καρέκλες για τους θεατές.

⁷⁶ Giuseppe Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Volume terzo, Edizione di cinquecento esemplari, Venezia 1917 σελ 314

⁷⁷ Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης

⁷⁸ Παπαδάκης, Νίκος «Σητεία» (2η έκδοση). Σητεία: Δήμος Σητείας 1988 σελ 34-39

⁷⁹ Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη οι οικισμοί της υπαίθρου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 156

- Νεοκλασσική επιρροή
- Ενετική επιρροή
- Οθωμανική επιρροή

- Οικογένεια Ανδρουλιδάκη
 - Μιχαήλ Ανδρουλιδάκης, 12 παιδιά
 - Μανώλης Ανδρουλιδάκης, αδερφός Μιχαήλ
 - Κωνσταντίνος Ανδρουλιδάκης
 - Μανώλης Ανδρουλιδάκης, γιος Μιχαήλ
 - Γιώργος Ανδρουλιδάκης
 - Αγγελική Καλατζάκη, κόρη του Μανώλη Ανδρ.
 - Γιώργος Χρυσουλάκης
 - Μαρκάκης
- Οικογένεια Θεοδωράκη
 - Μανώλης Θεοδωράκης
 - Νίκος Θεοδωράκης
- Οικογένεια Κοντολαιμάκη
 - Γιαγιά Κοντολαιμάκη
 - Κόρη γιαγιάς - Γεώργιος Μαρτάκης
 - Κόρη Μαρτάκη - Μανούσος
 - Αλκιβιάδης Κοντολαιμάκης, αδερφός γιαγιάς
 - Μανώλης Κοντολαιμάκης, γιος γιαγιάς
 - Γιώργης Κοντολαιμάκης
- Οικογένεια Λουμπουνάκη
 - Γιώργος Τσανιδάκης - θεία του Γιώργου Λουμπουνάκη
 - Γιώργος Λουμπουνάκης, πατρικό
 - Γιαγιά Λουμπουνάκη
 - Γιάννης Δρακάκης

- Στάβλοι
- Κουζίνες
- Κελάρια

- Τυφλοί χώροι
- Μεσοτοιχίες

- Τχνη
 - Απώλεια μεγάλου τμήματος
 - Καλή κατάσταση
- Με δώμα

Με δώμα

Ανατολική Όψη Α

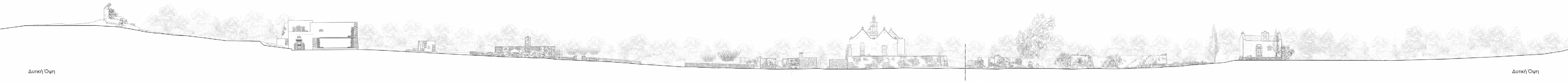
Ανατολική Όψη Α

Ανατολική Όψη Β

Ανατολική Όψη Β

Δυτική Όψη

Δυτική Όψη

2.2 | Η κατοικία στην Ετιά

Τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά

Η μορφολογία των κατοικιών της Ετιάς εναρμονίζεται με τα βασικά γνωρίσματα, που χαρακτηρίζουν τους οικισμούς της Κρήτης και πιο συγκεκριμένα εκείνων του Λασιθίου και της Σητείας. Τα σπίτια αποτελούνται από χώρους μικρούς σε μέγεθος, με ελάχιστα ανοίγματα. Θυμίζουν πέτρινους όγκους με καθαρές γραμμές, κλειστά και αδιαπέραστα, δίνοντας την αίσθηση σπηλιάς. Πηγή φωτισμού και αερισμού των κτιρίων είναι η θύρα, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις αποτελεί την μόνη πηγή και ένα ή δύο μικρά παράθυρα. Λόγω του κλίματος η επικοινωνία εσωτερικού εξωτερικού γίνεται χωρίς τη χρήση μεταβατικών ημιυπαιθριων χώρων. Η είσοδος στην κατοικία γίνεται συνήθως απευθείας από τον δημόσιο χώρο και σπανιότερα από την αυλή⁸⁰.

Καθώς προχωρούμε στο εσωτερικό του σπιτιού γίνεται διακριτή η μικρή κλίμακα του, που είναι πολύ κοντά στην ανθρώπινη, καθώς και η έλλειψη φωτισμού. Η κάτοψη αρθρώνεται χωρίς πρωτότυπες και περίπλοκες λύσεις, με βασικό στόχο να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες που δημιουργούν οι ασχολίες των κατοίκων. Έτσι η ενασχόληση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία δημιουργεί την ανάγκη κατασκευής αποθηκευτικών χώρων και χώρων διαμονής των ζώων, ίσως μεγαλύτερων σε μέγεθος από τον κύριο χώρο της οικείας.⁸¹

Οι διάκριση των τύπων των κατοικιών έγινε σε πρώτη φάση, από την τοποθέτηση της εισόδου στα κτίσματα, δηλαδή από το αν η είσοδος βρίσκεται στη στενή ή στη μακριά πλευρά τους. Έτσι διακρίνουμε δύο βασικούς τύπους κατοικίας, τον πλατυμέτωπο και το στενομέτωπο. Σε δεύτερο στάδιο μελετώνται οι επιμέρους χώροι που αποτελούν τον πυρήνα της κατοικίας (μονόχωρο/δίχωρο/τρίχωρο). Επίσης, άλλη μία διάκριση συμπληρώνεται με την ύπαρξη ή όχι καμάρας. Σε πολλές περιπτώσεις έχουμε συνθετότερες μορφές σπιτιών με βάση κάποιον από τους παραπάνω βασικούς τύπους. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της ανάγκης

80 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη – Οι οικισμοί της υπαίθρου, Εκδόσεις πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020, σελ 144
81 Μαρία Αρακαδάκη, Νοφαλιάς Μαραμπέλου-Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006, σελίδες 33,34

Ιδιοκτησίες	Τύποι	Μήκος(m)	Πλάτος(m)
Οικογένεια Ανδρουλιδάκη			
Μιχαήλ Ανδρουλιδάκης, 12 παιδιά	ΚΠ	6,80 (3,80/3,00)	4,65
	ΜΠ	4,30	2,90
Μανώλης Ανδρουλιδάκης, αδερφός Μιχαήλ	ΔΠ	8,60 (4,90/3,90)	3,20
	ΜΠ	6,50	3,10
	ΚΣ	5,00 (2,00/3,00)	8,00
Κωνσταντίνος Ανδρουλιδάκης	ΤΠ	11,50 (2,40/6,00/3,10)	4,10
	ΜΠ	6,30	3,10
Μανώλης Ανδρουλιδάκης, γιος Μιχαήλ	ΜΠ	4,60	2,55
Γιώργος Ανδρουλιδάκης	ΜΠ	4,30	2,90
Αγγελική Καλατζάκη, κόρη Μανώλη Ανδρ.	ΚΠ	3,20 (2,00/1,20)	4,50
	ΚΣ	3,50	5,9 (2,75/3,15)
	ΔΣ	3,60	7,20 (4,10/3,10)
	ΜΠ	4,00	2,90
Γιώργος Χρυσουλάκης	ΜΣ	2,90	3,90
	ΜΠ	4,30	4,00
Μαρκάκης	ΜΠ	5,95	2,90

είσοδος κάθετη στην καμάρα

Οικογένεια Θεοδωράκη			
Μανώλης Θεοδωράκης	ΜΠ	4,35	3,00
Νίκος Θεοδωράκης	ΜΠ	5,60	3,20

Οικογένεια Κοντολαιμάκη			
Γιαγιά Κοντολαιμάκη	ΔΣ	2,45	5,55 (1,65/3,90)
Κόρη γιαγιάς - Γεώργιος Μαρτάκης	ΜΠ	6,30	3,20
Κόρη Μαρτάκη - Μανούσος	ΔΠ	5,15 (2,90/2,25)	2,80
Αλκιβιάδης Κοντολαιμάκης, αδερφός γιαγιάς	ΔΣ	3,10	4,30 (2,30/2,00)
Μανώλης Κοντολαιμάκης, γιος γιαγιάς	ΜΠ	4,90	3,10
Γιώργης Κοντολαιμάκης	ΔΠ	10,45 (6,90/3,55)	4,00

συνιδιοκτησία

Οικογένεια Λουμπουνάκη			
Γιώργος Τσανιδάκης - Θεία Γ. Λουμπουνάκη	ΜΠ	6,00	3,50
Γιώργος Λουμπουνάκης, πατρικό	ΜΠ	5,60	2,65
Γιαγιά Λουμπουνάκη	ΜΣ	3,10	4,70

Γιάννης Δρακάκης	ΔΣ	3,10	6,10 (2,40/3,70)
------------------	----	------	---------------------

Φούρνος	ΜΠ	7,10	3,25
	ΜΣ	2,70	3,60

Μ=μονόχωρο, Δ=δίχωρο, Τ=τρίχωρο, Κ=καμαρόσπιτο, Σ=στενομέτωπο, Π=πλατυμέτωπο

για πλήρη αυτονομία και οπτική απομόνωση των επιμέρους λειτουργιών η οποία οδηγεί στη δημιουργία πρόσθετων χώρων με ελεύθερη διάταξη.⁸² Πλέον ο οικισμός αποτελείται εξολοκλήρου από ισόγειες επιπεδόστεγες κατοικίες.

Στην Ετιά, πρωταγωνιστικό ρόλο κατέχουν οι πλατυμέτωπες δομές με τα σύνθετα τους. Αυτή θεωρείται η συνηθέστερη μορφή κατοικιών στην ύπαιθρο, όπου η αφαίρεση εδάφους και η διαμόρφωση άνδηρου αποτελούν την απαραίτητη συνθήκη της οικοδόμησης.⁸³ Το πλατυμέτωπο αποτελείται από έναν απλό ενιαίο ορθογώνιο χώρο με τοίχους από λιθοδομή, οι οποίοι είναι στην πλειοψηφία τους επιχρισμένοι. Το καθαρό εμβαδόν του κυμαίνεται από 12 έως 23 τ.μ. και ο μέσος λόγος πλάτους μήκους είναι 1,46. Η στέγαση του γίνεται με δώμα, γι' αυτό το λόγο η διάσταση του πλάτους του είναι καθοριστική για το μέγεθος και το σχήμα της κάτοψης. Η διάσταση αυτή εξαρτάται από το μήκος των ξύλινων δοκαριών που διατίθενται κάθε φορά για να γεφυρώσουν το άνοιγμα της στέγης μεταξύ των δύο κατά μήκος τοίχων.

Τα περισσότερα πλατυμέτωπα της Ετιάς έχουν υποστεί προσθήκες νέων χώρων, δημιουργώντας μία σύνθετη μορφή. Οι προσθήκες αυτές έχουν κατά κανόνα ένα αυτοσχέδιο χαρακτήρα ανάλογα με το άμεσο περιβάλλον του κάθε σπιτιού και τα περιθώρια για περαιτέρω οικοδόμηση που αφήνει το οικόπεδό του. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, το αρχικό κτίσμα καθίσταται δυσδιάκριτο μέσα στο περίπλοκο συγκρότημα που σχηματίζεται. Κάποιες προσθήκες εμφανίζουν συγκριτικά μεγαλύτερο βαθμό τυποποίησης. Πιο συνηθισμένη είναι η περίπτωση της προσθήκης ενός μικρού δωματίου κατά μήκος του πλατυμέτωπου σε σχήμα Γ, οπότε ο υπαίθριος χώρος στο εσωτερικό της γωνίας του σχήματος προσμετράται αυτόματα ως αυλή του σπιτιού. Άλλη περίπτωση είναι η προσθήκη ενός μακρόστενου χώρου κατά πλάτος του πλατυμέτωπου σε σχήμα Γ. Τέλος, παρατηρείται η προσθήκη και στις δύο άκρες της κατοικίας αντίστοιχων μικρών χώρων σε σχήμα Π⁸⁴. Αυτοί οι πρόσθετοι χώροι χρησιμοποιούνται είτε για νέες χρήσεις, είτε για κάποιες δευτερεύουσες χρήσεις που γίνονταν αρχικά στον πυρήνα, όπως είναι η παρασκευή του φαγητού, με στόχο να απελευθερώσουν τον κύριο χώρο από αυτές.

Ο δεύτερος τύπος που συναντάμε, σε μικρότερο βαθμό, είναι η στενομέτωπη κατοικία. Το καθαρό εμβαδόν της κυμαίνεται από 9 έως 19 τ.μ. και ο μέσος λόγος πλάτους μήκους είναι 0,50. Οι περισσότερες από αυτές έχουν κτιστεί στα πιο πυκνοδομημένα σημεία του οικισμού, όπου δεν υπάρχει επαρκής χώρος για να οικοδομηθεί άλλος τύπος. Αυτό το γεγονός, δηλαδή η τοποθέτηση εν γένει στενομέτωπων κατοικιών εντός της πυκνής δόμησης, εμφανίζεται σε πληθώρα περιοχών εντός του Ελλαδικού χώρου. Τα στενομέτωπα της Ετιάς στην πλειοψηφία τους είναι μονόχωρα κτίσματα, που φωτίζονται κυρίως από το άνοιγμα της εισόδου, ενώ σπανιότερα φέρουν ένα μικρό παράθυρο στη μακριά πλευρά του κτίσματος. Συναντάμε, επίσης, κάποια δίχωρα, όπου συνήθως το ενδιάμεσο χώρισμα που τα διαιρεί στα δύο εμφανίζει μια τυποποιημένη διαμόρφωση με την πόρτα στη μέση, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχουν δύο παράθυρα συμμετρικά στα πλάγια της⁸⁵. Τέλος, υπάρχουν και λίγα στενομέτωπα, στα οποία έχουν προστεθεί δευτερεύοντες χώροι, πιθανόν όπου υπήρχε η δυνατότητα για επέκταση.

Κάποιες φορές η ανάγκη να επεκταθεί η βασική μονόχωρη κάτοψη οδήγησε στην εύρεση λύσεων ενδιάμεσης στήριξης του δώματος, η οποία γίνεται στην Ετιά με καμάρα, διότι υπάρχει έλλειψη ξύλου, που δεν ευνοεί τη χρήση ξύλινων υποστυλωμάτων. Πιο συγκεκριμένα η στήριξη του δώματος πραγματοποιείται με τη χρήση ενός λίθινου τόξου, το οποίο μοιράζει το φορτίο του δώματος εκατέρωθεν, ενώ παράλληλα διατηρεί ενιαίο το χώρο⁸⁶. Ο τρόπος κατασκευής της καμάρας, εκτός από μεγαλύτερο αισθητικό ενδιαφέρον, αυξάνει τις δυνατότητες για ορθολογική οργάνωση του χώρου, καθώς στους πλάγιους τοίχους, με την παρεμβολή των παραστάδων της καμάρας στη μέση τους, σχηματίζονται εσοχές κατάλληλες για τη χωροθέτηση των επιμέρους λειτουργιών του σπιτιού, όπως το φαγητό και ο ύπνος. Το καμαρόσπιτο φωτίζεται εξ 'ολοκλήρου από την είσοδο, ενώ σπανιότερα φέρει μικρά ανοίγματα που μοιάζουν με στενούς φεγγίτες και αφήνουν ελάχιστο φως να περάσει στο εσωτερικό. Είναι γενικά μια σκοτεινή δομή και την ημέρα και την νύχτα.⁸⁷ Όλα τα καμαρόσπιτα του οικισμού έχουν υποστεί σημαντικές ζημιές και μόνο τα ίχνη των τόξων είναι διακριτά. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετές καμάρες έχουν σφραγιστεί για να χρησιμοποιηθούν ως

82 Κ.Σ. Παπαϊωάννου, Κ. Δημητσάντου Κρεμεζή,Μ. Φινέ, Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 2021, σελ 238

83 Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη – Οι οικισμοί της υπαίθρου, Εκδόσεις πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020, σελ 146

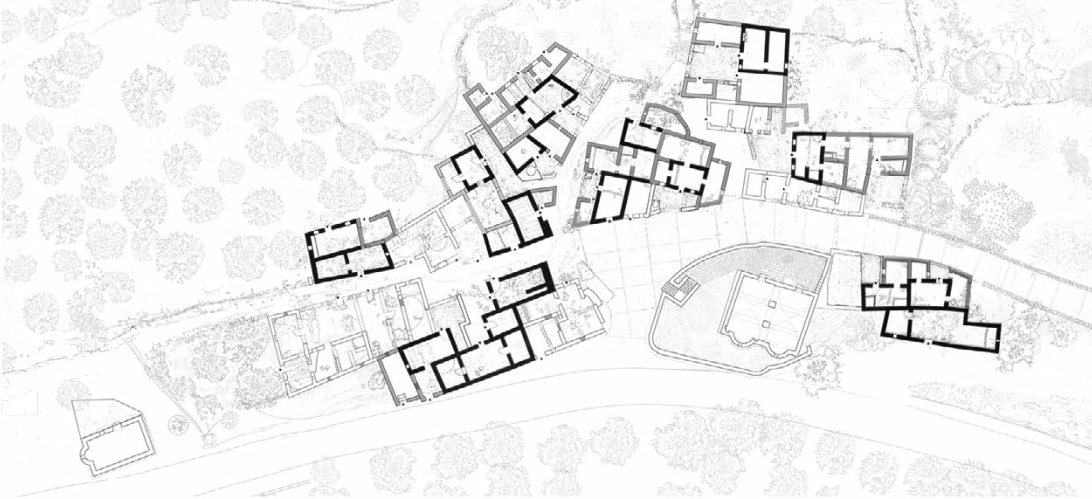
84 Κ.Σ. Παπαϊωάννου, Κ. Δημητσάντου Κρεμεζή,Μ. Φινέ, Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 2021, σελίδες 232,238

87 Δ.Β. Βασιλειάδης, Το Κρητικό Σπίτι, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1976 σελ 276

	Πλατυμέτωπο		Στενομέτωπο	
	Απλές μορφές	Σύνθετες μορφές πλατυμέτωπος πυρήνας	Απλές μορφές	Σύνθετες μορφές στενομέτωπος πυρήνας
Μονόχωρο				
Δίχωρο				
Τρίχωρο				
Με καμάρα				

Πλατυμέτωπα

Στενομέτωπα

Με καμάρες

διαχωριστικοί τοίχοι.

Εν κατακλείδι, υπάρχουν κάποια κτίσματα με ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος χωρίς ίχνη κάποιου μέσου στήριξης του δώματος, όπως καμάρας ή ενδιάμεσου τοίχου. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει την πιθανή ύπαρξη κτισμάτων με ξύλινο στύλο. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από τις μαρτυρίες παλαιότερων κατοίκων του χωριού, αλλά δεν είναι δυνατή η κατάληξη σε ασφαλές συμπέρασμα, αφού δε σώζεται κανένα μεσοδόκι σήμερα.

Κατασκευαστικά στοιχεία και υλικά δόμησης

Τοιχοποιίες

Το βασικό υλικό δόμησης στην Ετιά για τις τοιχοποιίες είναι η σιδερόπετρα, ένα σκληρό είδος ασβεστόλιθου, την οποία προμηθεύονταν οι κάτοικοι από το λατομείο που βρίσκεται στα δυτικά του χωριού. Στον οικισμό όλες σχεδόν οι τοιχοποιίες είναι αργολιθοδομές, δηλαδή σχηματίζονται από ακανόνιστες πέτρες, οι οποίες συνδέονται με τη χρήση κονιάματος και σφηνών. Ως συνδετικό κονίαμα χρησιμοποιείται κυρίως ασβεστόχωμα. Τα πάχη των τοίχων κυμαίνονται στα 50- 60 εκατοστά. Στους ρουκούνους, δηλαδή στις πετρόχτιστες γωνίες του σπιτιού, τοποθετούνται μεγάλοι λίθοι, προσεκτικά πελεκημένοι, τα λεγόμενα αγκωνάρια. Η ξερολιθιά αποφεύγεται, επειδή δε μπορεί να σηκώσει το βάρος του δώματος. Χρησιμοποιείται μόνο σε μικρές κατασκευές, για παράδειγμα στις περιφράξεις αυλών. Στους τοίχους των περισσότερων κτιρίων παρατηρούνται ίχνη επιχρίσματος με βάση τον ασβέστη, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Στα περισσότερα σπίτια, λοιπόν, κυριαρχούσε η άσπρη απόχρωση του ασβέστη. Μια συνθήκη που συντηρούσε την όψη αυτή ήταν το καθιερωμένο ομαδικό σοβάντισμα των σπιτιών κάθε Πάσχα (συντήρηση που επιβαλλόταν από την αστυνομία). Διακρίνονται, επίσης, κάποιες νεωτερικές επεμβάσεις επιχρίσματος με πρόσμιξη τσιμεντόσκονης. Τέλος, εκτός από τους λίθους που αναφέρθηκαν παραπάνω χρησιμοποιούνται και άλλα ήδη πέτρας, καθώς και άλλα υλικά όπως κεραμικά.

Σε αρκετά σημεία στους εσωτερικούς τοίχους υπάρχουν κοιλότητες (ερμάρια) διαφόρων μεγεθών. Αυτές χρησιμεύουν για την τοποθέτηση αντικειμένων όπως κουζινικών, εικόνων και σταμνών. Εμφανίζονται σε διάφορα μεγέθη, δε ξεπερνάνε τη διάσταση των 80 εκατοστών, ενώ το βάθος κυμαίνεται περίπου στα

Χρήση σύγχρονων υλικών

20-30 εκατοστά. Συνήθως στέφονται με τοξωτή ή επίπεδη λαξευτή πέτρα, ενώ το κάτω μέρος αποτελείται από πέτρινη πλάκα. Επίσης, κατά κανόνα, οι κόγχες αυτές μένουν ανοιχτές, με μεμονωμένες περιπτώσεις να κλείνουν με ξύλινο φύλλο. Μία λεπτομέρεια στις τοιχοποιίες των όψεων προσθέτουν οι προεξέχουσες σχιστόπλακες, που πακτώνονται δίπλα στο άνοιγμα της πόρτας και χρησιμεύουν για τη τοποθέτηση του κλειδιού ή κάποιας γλάστρας (τότε η πλάκα λεγόταν βασιλικόπετρα). Πολλές φορές τοποθετούσαν μία τσίγκινη ή πήλινη στάμνα με νερό, η οποία δέθηκε βάνα που προεξείχε της πλάκας. Ακόμα μία λεπτομέρεια που παρατηρείται στις τοιχοποιίες είναι οι ξυλότρυπες ή σκαλότρυπες, οι οποίες δημιουργούνται κατά την κατασκευή του κτιρίου με σκοπό την οριζόντια στήριξη των σκαλωσιών. Αυτές οι τρύπες συνήθως μετά από την κατασκευή του κτιρίου σφραγίζονται, είτε και από τις δύο πλευρές είτε μόνο από τη μία⁸⁸.

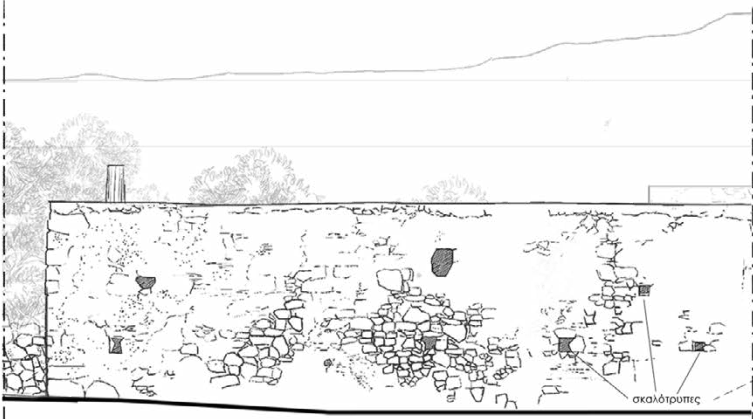

56 | Άλλα υλικά τοιχοποιίας

88 Μαρία Αρακαδάκη, Νοφαλιάς Μαραμπέλου-Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006, σελίδα 67

βασιλικόπετρα

σκαλότρυπα

ερμάρια

57 | Λεπτομέρειες τοίχων

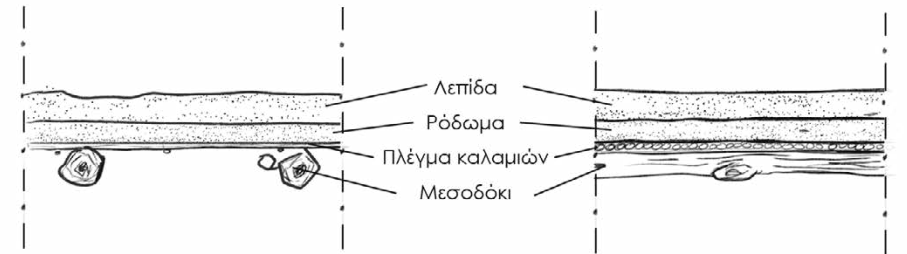
Δώμα

Στην Ετιά ο τρόπος κάλυψης του σπιτιού είναι το χωμάτινο δώμα. Τα μεγαλύτερα φέροντα δοκάρια, τα μεσοδόκια, από ξεκλαδισμένους ακατέργαστους κορμούς - πιθανόν από κυπαρίσσι, δέντρο που υπάρχει στη περιοχή- τοποθετούνται κατά τη μικρότερη διάσταση του χώρου ανά αποστάσεις 0,40-0.70μ. περίπου, που αυξομειώνονται ανάλογα με τις διατομές των ξύλων και το άνοιγμα ανάμεσα στα σημεία έδρασης τους. Αυτά στηρίζονται σε ειδικές εσοχές στην εσωτερική πλευρά των τοίχων , τις μεσοδοκίες. Κάθετα των μεσοδοκιών τοποθετούνται καλάμια, σφικτά το ένα δίπλα στο άλλο φτιάχνοντας ένα πλέγμα. Αξίζει να σημειωθεί πως σε αυτό τον τρόπο κατασκευής του δώματος συνηθιζόταν, πριν τα καλάμια, η τοποθέτηση μικρότερων δοκαριών, κάθετα στα μεσοδόκια, όμως αυτό δε συμβαίνει σε κανένα σωζόμενο δώμα του οικισμού. Πάνω στα καλάμια τοποθετείται η πρώτη στρώση χώματος, το ρόδωμα, που κοπανιέται και βρέχεται και τέλος το στεγνό δωματόχωμα, γνωστό ως λεπίδα. Το συνολικό πάχος του χώματος φθάνει έτσι τα 15-20 εκ. Στην επιφάνειά του δημιουργούνται ήπιες κλίσεις για την απορροή του βρόχινου νερού. Το στρώμα του χώματος συγκρατείται περιμετρικά υπό ένα υποτυπώδες στηθαίο, ελάχιστα ψηλότερο από την επιφάνεια του δώματος. Αυτός ο τύπος στέγασης απαιτούσε συχνή συντήρηση, έτσι κάθε χρόνο γινόταν προσθήκη χώματος στην επιφάνεια του δώματος. Λόγω αυτού το πάχος και το βάρος του αυξανόταν με συνέπεια ο ξύλινος σκελετός να αρχίζει να καμπυλώνει ή και να υποχωρεί⁸⁹. Μία πιο σύγχρονη τροποποίηση (δεκαετία 50-60) του χωμάτινου δώματος αποτελεί η ψευτοταράτσα. Οι κάτοικοι δε χαλούσαν τελείως την οροφή από καλάμια και ξύλινους δοκούς, αλλά τοποθετούσαν πάνω από αυτή σίδερα κυκλικής διατομής (από σιδερένιες κουλούρες που τις ίσιωναν) και μπετόν. Για το μπετόν προμηθεύονταν αμμοχάλικο από το λατομείο της Ετιάς. Τέλος, από προφορική αφήγηση δίνεται η πληροφορία πως δεν αφαιρούσαν το χώμα που ήδη υπήρχε στο δώμα, πιθανόν για μονωτικούς λόγους.

89 Μαρία Αρακαδάκη, Νοφαλιάς Μαραμπέλου-Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006 σελίδες 53,54

Ψευτοταράτσα

Σύγχρονη προσθήκη μεσοδοκιού από μπετόν

Ανοίγματα-Κουφώματα

Τα ανοίγματα στην Ετιά είναι μικρά σε μέγεθος και σε πλήθος. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας κλιματολογικών κυρίως παραγόντων, αλλά και για λόγους ασφαλείας, σε προηγούμενες περιόδους. Ένας ακόμη λόγος μπορεί να θεωρηθεί η έλλειψη χώρου για δημιουργία ανοιγμάτων, λόγω των πολλών μεστοιχιών που προκύπτουν από την πυκνή δόμηση των κατοικιών-νησίδων.

Το κυριότερο και συχνά μοναδικό άνοιγμα του σπιτιού είναι η θύρα. Διαθέτει κατώφλι είτε λίθινο μονοκόμματο είτε από δύο μικρότερες συναρμολογημένες πέτρες. Το ανώφλι είναι συνήθως ένα οριζόντιο ολόσωμο πελέκι ή χοντρό κομμάτι ξύλου. Επιπλέον δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις της καμαρόπορτας, η οποία άλλες φορές συναντάται με κυκλικό και άλλες με χαμηλωμένο τοξωτό υπέρθυρο. Οι παραστάδες της πόρτας, όπου υπάρχουν, αποτελούνται από δύο με τρεις επιμήκεις λαξευμένους ασβεστόλιθους, που συνήθως συνδέονται μεταξύ τους με «σιδερένιους συνδετήρες». Οι παραστάδες μαζί με το ανώφλι και το κατώφλι σχηματίζουν ένα λίθινο πλαίσιο. Συνήθως το πλαίσιο αυτό έχει μικρότερη περίμετρο προς τα έξω, ώστε να επικαλύπτεται το άνοιγμα από το θυρόφυλλο που βρίσκεται πίσω του. Επίσης, παρατηρείται πως οι παρτσάδες της πόρτας, κάποιες φορές, διευρύνονται λοξά προς το εσωτερικό του σπιτιού, για να μπορεί να ανοιγοκλείνει με άνεση το θυρόφυλλο και να διευκολύνεται ο φωτισμός και ο αερισμός του χώρου. Οι εσωτερικές θύρες είναι απλούστερες σε σχέση με τις εξωτερικές. Πρόκειται για απλά ανοίγματα με ξύλινα ανώφλια και έλλειψη λοξών παραστάδων. Βέβαια, σε κάθε περίπτωση υπάρχουν εξαιρέσεις, δηλαδή , εξώθυρες χωρίς πλαίσιο και παραστάδες και εσωτερικές πόρτες με πλαίσιο. Αυτό οφείλεται στις επεκτάσεις των σπιτιών, όπου εξωτερικά ανοίγματα μετατρέπονται σε εσωτερικά⁹⁰.

90 Μαρία Αρακαδάκη, Νοφαλιάς Μαραμπέλου-Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006, σελίδες 58-60

Νεότερες προσθήκες

Τα παράθυρα ακολουθούν μορφολογικά τη λογική των θυρών. Συνήθως τα συναντάμε με λαξευτά λίθινα πλαίσια, είτε ορθογωνικά είτε τοξωτά. Διαθέτουν λοξές προς το εσωτερικό παραστάδες και φέρουν στην πλειοψηφία τους σταυρωτή σιδεριά.

Τα κουφώματα στην πλειοψηφία τους, τόσο των παραθύρων όσο και των θυρών, είναι ξύλινα καρφωτά και αποτελούνται από φαρδιές σανίδες που ενώνονται στην εσωτερική τους όψη, από 2-3 καρφωτές οριζόντιες τραβέρσες. Συνήθως στηρίζονται κατευθείαν πάνω στον λίθινο τοίχο, χωρίς κάσα, με 2-3 σιδερένιους μεντεσέδες (μάσकुλα), οι οποίοι εισέρχονται και στρέφονται σε κατάλληλες υποδοχές από το ίδιο υλικό, πακτωμένες στη λιθοδομή. Υπάρχουν και περιπτώσεις κουφωμάτων με κάσα, η οποία καρφώνεται σε ξύλινο στήριγμα εγκάρσιο σε αυτή, που εισχωρεί στη τοιχοποιία. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα θυρόφυλλα στον οικισμό έχουν καταστραφεί τελείως. Όσα έχουν σωθεί συναντώνται σχεδόν πάντα μονόφυλλα, ενώ υπάρχουν αρκετά δίφυλλα παράθυρα. Τέλος, παρατηρούνται και κάποιες μεταγενέστερες επεμβάσεις, όπως μεταλλικά κουφώματα ή τζαμωτά παράθυρα, αλλά ο αριθμός αυτών είναι αρκετά μικρός.

Καμάρα

Η καμάρα αποτελεί μια αρκετά πιο προσεγμένη κατασκευή σε σχέση με άλλα δομικά στοιχεία της κατοικίας στην Ετιά. Η ανέγερσή της ξεκινάει από το πάτωμα και μέχρι να τοποθετηθεί το τελευταίο πελέκι στηρίζεται από ξυλότυπο. Αυτός ο κεντρικός λίθος αποτελεί το κλειδί του τόξου, διότι λειτουργεί ως σφήνα για τις υπόλοιπες πέτρες της καμάρας και έτσι στερεώνεται όλη η κατασκευή από λαξευτούς και ημιλαξευτούς λίθους. Επειδή το ύψος των κατοικιών δεν υπερβαίνει τα 2,50-2,70 μέτρα, οι περισσότερες καμάρες είναι χαμηλές με ομαλή καμπύλη. Εξαιρεση αποτελεί η ελαφρώς οξυκόρυφη καμάρα που εντοπίζουμε στο πρώτο συγκρότημα, με διαστάσεις (5x2,80). Το πάχος των καμαρών δεν υπερβαίνει τα 50 εκατοστά⁹¹.

Δάπεδα

Λίγα μπορούν να ειπωθούν για το δάπεδο του σπιτιού στην Ετιά. Τα περισσότερα είχαν πατητό χώμα, ενώ μεταγενέστερα σε κάποιες κατοικίες ενισχύθηκαν με μπετόν. Αντίθετα, οι στενοί μικροί δρόμοι που διαπερνούσαν τις οικιστικές νησίδες, ήταν πλακοστρωμένοι από σιδερόπετρες (καλντερίμια).

61 | Καμάρες

Καλντερίμι

Σύγχρονη δαπεδόστρωση του κεντρικού δρόμου από την Εφορία Αρχαιοτήτων Λασιθίου

62 | Δάπεδα

91 Μαρία Αρακαδάκη, Νοφαλιάς Μαραμπέλου-Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006, σελ 56-57

Τζάκια-Φούρνοι

Στον οικισμό παρατηρούνται δύο είδη τζακιού, το γωνιακό και το χωνευτό, με κυρίαρχο τύπο τον πρώτο. Και οι δύο τύποι εμφανίζουν αρκετά όμοια χαρακτηριστικά. Στο κάτω μέρος του τζακιού υπάρχει μια παραθιά η οποία σχηματίζεται από δύο χονδροπελεκημένες ορθογωνικές πέτρες, τους παραστάτες. Η παραθιά καλύπτεται από πέτρινη καμάρα (καμαρικό), που απολήγει στον ανηφορά, διασφαλίζοντας την καλή απαγωγή του καπνού και τον εξαερισμό του χώρου. Το καμαρικό τοποθετείται χαμηλά (0.8 -1.0 μ. από το δάπεδο) και αποτελείται από 2 έως και 4 τοξωτά πελεκημένες πέτρες.

Στα γωνιακά τζάκια, τα άκρα του καμαρικού είναι συνήθως στερεωμένα στους δύο παρακείμενους τοίχους, που σχηματίζουν τη γωνία του τζακιού, σε απόσταση 80-90 εκ. από το δάπεδο. Στον οικισμό υπάρχουν μεμονωμένες περιπτώσεις όπου τα πλάγια του γωνιακού τζακιού σχηματίζονται από ορθογώνιες πελεκημένες πέτρες, πάνω στις οποίες εδράζεται το καμαρικό. Πάνω από αυτό υπάρχει μια σειρά από 2-3 πλάκες στις οποίες συνεχίζεται μέχρι το δώμα η λιθοδομή, με μικρή κλίση προς τα πίσω για μεγαλύτερη ευστάθεια. Υπάρχουν περιπτώσεις που η λιθοδομή του ανηφορά συνεχίζεται απευθείας πάνω στο καμαρικό.

Όσο για τα χωνευτά τζάκια, αξίζει να σημειωθεί πως οι πλάγιες παρειές του σχηματίζονται από δύο πελεκητούς ορθοστάτες. Επάνω στους τελευταίους στηρίζονται, εξέχοντας ελαφρά προς τα εμπρός, δύο οριζόντια πελεκητά στοιχεία, οι κάνοι, με τα πίσω άκρα τους πακτωμένα στον τοίχο. Στο άκρο κάθε κάνου στηρίζεται το αντίστοιχο άκρο του τοξωτού καμαρικού. Όλα τα τζάκια ήταν Η συνηθέστερη κατάληξη του ανηφορά στα σπίτια της Ετιάς είναι σε σπασμένο κεραμικό(πιθαράκι, κουρούπι) ή σε τσίγκινο βαρέλι, με τρύπα ανοιγμένη στο επάνω μέρος. Υπάρχει και μία περίπτωση όπου ο ανηφοράς εξέχει σε μικρό ύψος πάνω στο δώμα και στην απόληξή του φέρει σχιστόπλακα, πάνω σε τέσσερα λίθινα ποδαράκια⁹².

Εκτός από τα εσωτερικά τζάκια, υπάρχουν και κατοικίες με εξωτερικά φουρνάκια στην αυλή τους. Ο φούρνος που συναντάται είναι πετρόχτιστος και εσωτερικά σχηματίζει ένα θόλο. Το δάπεδο του βρίσκεται συνήθως 80-90εκ. πάνω από το έδαφος. Κάτω από αυτόν δημιουργείται κενός χώρος με μικρό τετράγωνο

63 | Τζάκια - Φούρνοι

64 | Απολήξεις τζακιών

⁹² Μαρία Αρακαδάκη, Νοφαλιάς Μαραμπέλου-Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006, σελίδες 63-66

άνοιγμα μπροστά και χρησιμεύει ως αποθήκη καύσιμης ύλης. Ο θόλος του φούρνου χτίζεται με σχετικά ομοιόμορφες πλακοειδείς πέτρες σφηνοειδούς σχήματος σε περιμετρικές στρώσεις με εναλλάξ αντίθετη κλίση, πράγμα που δίδει στην τοιχοποιία ψαθωτή εμφάνιση. Δεν αφήνεται ποτέ εμφανής για λόγους θερμομονώσεως. Στην Ετιά συναντάται και ο τύπος μεγάλου ξυλόφουρνου που εντάσσεται σε δικό του κτίσμα με δώμα, το λεγόμενο φουρνόσπιτο. Αποτελούσε τον μόνο φούρνο του χωριού και χρησίμευε κυρίως στην Παρασκευή ψωμιού. Το μεγαλύτερο μέρος του έχει καταρρεύσει και λίγα μέρη του σώζονται.

Υδρορροές

Καθώς στρώνεται το χώμα στο δώμα, στην επιφάνεια του δημιουργούνται ήπιες κλίσεις για την διευκόλυνση της απορροής του βρόχινου νερού, στις οποίες τοποθετούνται οι υδρορροές (κουτσουνάρες). Η πιο απλή μορφή που συναντάται στον οικισμό είναι το σπασμένο στόμιο ενός πήλινου δοχείου ή σπανιότερα η χρήση κεραμιδιού, που προεξέχει 10-20 εκατοστά από το υποτυπώδες στηθαίο του δώματος⁹³. Οι κατεστραμμένες κεραμικές κουτσουνάρες έχουν αντικατασταθεί μετέπειτα με πλαστικούς και μεταλλικούς σωλήνες. Άλλη μία μορφή υδρορροής που συναντάται είναι η επιτοίχια μορφή. Κάτω από το άνοιγμα στο δώμα δημιουργείται στην όψη του τοίχου ένα αυλάκι από ασβεστοκονίαμα με τα χείλη ελαφρά υπερυψωμένα για τον καλύτερο έλεγχο της

93 Μαρία Αρακαδάκη, Νοφαλιάς Μαραμπέλου-Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006, σελίδες 68-74

Πατητήρι - Στέρνες

Σε όλη την περιοχή του οροπεδίου Αρμενοχανδράδων υπάρχουν μεγάλες καλλιέργειες αμπελιών, οπότε είναι λογικό να συναντάμε σε κάποια σπίτια της Ετιάς το πατητήρι. Στον οικισμό το πατητήρι συναντάται σε λιθόκτιστη μορφή, επιχρισμένο με στεγανό κονίαμα από ασβέστη και άμμο, είτε σε εσωτερικούς είτε σε εξωτερικούς χώρους. Σε κάποιο σημείο του πυθμένα του ανοίγεται οπή για την εκροή του μούστου. Συνήθως στο δάπεδο κάτω από το πατητήρι υπάρχει λακκοειδές υπολήνιο, όπου τοποθετείται το δοχείο για τη συλλογή του μούστου. Όταν δεν είναι σε χρήση, το πατητήρι σκεπάζεται με δικό του κάλυμμα.

Κάτι που συναντάμε σε αρκετά σπίτια της Ετιάς, σε εξωτερικούς και εσωτερικούς χώρους, είναι το στοιχείο της στέρνας. Η στέρνα ήταν απαραίτητο για τη συλλογή νερού, καθώς ο οικισμός υδροδοτούταν χειρωνακτικά από τις πηγές στο ρυάκι. Συναντάται παραδοσιακά πετρόχτιστη και με τη χρήση τούβλου στις πιο σύγχρονες επεμβάσεις.

πατητήρια

στέρνες

Σε αυτή την ενότητα, αναλύονται τρία έργα αποκατάστασης και επέμβασης σε παραδοσιακά οικιστικά σύνολα. Πρώτα θα μιλήσουμε για την επέμβαση των αδερφών Καλλιγά στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασιάς, έπειτα για την ανοικοδόμηση από τον Κωνσταντίνο Δεκαβάλλα στη Σαντορίνη και τέλος για τις επεμβάσεις του Λουίτζι Σνότσι στο Μόντε Καράσσο της Ελβετίας Στην ανάλυση θα εστιάσουμε στην διαχείριση των επεμβάσεων σε υφιστάμενα κελύφη, στη μεθοδολογία ένταξης νέων κτιρίων και στη μορφολογία που επέλεξαν οι αρχιτέκτονες. Τέλος, γίνεται μία σύγκριση των παραδειγμάτων και πώς αυτά επηρέασαν τον κάθε τόπο.

3 | Πρακτικές επέμβασης σε παραδοσιακούς οικισμούς

3.1 | Το παράδειγμα της Κάτω Πόλης της Μονεμβασιάς

Η Μονεμβασιά είναι μια μικρή ιστορική πόλη της ανατολικής Πελοποννήσου, στο Νομό Λακωνίας. Είναι χτισμένη πάνω- σε ασβεστολιθικό βράχο στη νοτιοανατολική ακτή της Πελοποννήσου. Ο βράχος έχει μήκος 1,5 χιλιόμετρο, μέγιστο πλάτος 600 μέτρα και μέγιστο ύψος 198,5 μέτρα. Γύρω από τους γκρεμούς υπάρχει λωρίδα ξηράς. Η κορυφή του βράχου είναι σχετικά ομαλή και κεκλιμένη. Σήμερα η Μονεμβασιά συνδέεται με τη ξηρά μέσω γέφυρας, στην οποία υπάρχει άνοιγμα για να περνούν βάρκες. Στο παρελθόν, εκατέρωθεν της γέφυρας υπήρχε λιμάνι. Στην κορυφή του βράχου βρίσκεται η Πάνω Πόλη και η Κάτω Πόλη βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του βράχου⁹⁴.

Η Μονεμβασιά, τη δεκαετία του 1960, δηλαδή λίγο πριν την εφαρμογή των επεμβάσεων που μελετάμε, ήταν στα τελευταία στάδια της φθοράς. Είχε περίπου εκατό μόνιμους κατοίκους, η πλειοψηφία των οποίων σχεδίαζε να φύγει. Κάποιες επεμβάσεις που εφαρμόστηκαν στις κατοικίες από τους κατοίκους, είχαν ως κύριο στόχο την αναβίωση, αποκλειστικά, της βυζαντινής περιόδου, διαγράφοντας τα χαρακτηριστικά μιας μακράς αρχιτεκτονικής παράδοσης, που είχε διασωθεί ως τότε. Το 1965 γίνεται η κήρυξη της Μονεμβασιάς σε διατηρητέο μνημείο και το 1967 η Αρχαιολογική Υπηρεσία αρχίζει να θέτει ως προαπαιτούμενο για επέμβαση, την πλήρη αρχιτεκτονική μελέτη από αρχιτέκτονα.

Στο τέλος της δεκαετίας του 60, οι αρχιτέκτονες Αλέξανδρος και Χάρις Καλλιγά ξεκινούν μια σειρά από επεμβάσεις, κυρίως στις κατοικίες, οι οποίες μακροχρόνια καλύπτουν πάνω από το 50% του οικισμού. Βασικός στόχος τους ήταν οι επεμβάσεις να σέβονται όλες τις ιστορικές φάσεις του παραδοσιακού αυτού οικισμού, χωρίς όμως να αντιμετωπίζονται όλα τα κτίρια καθολικά σα μείζονα μνημεία. Σύμφωνα με τους αρχιτέκτονες, κύρια επιδίωξή τους ήταν η προσθήκη μιας νέας φάσης, σύγχρονης, η οποία οφείλει να εναρμονίζεται με τις παλαιότερες. Οι ίδιοι οι αρχιτέκτονες χαρακτηρίζουν αποκαλυπτικό το γεγονός ότι μέσα στον ίδιο όγκο του παλιού, με τα ίδια επιτόπια υλικά και με νέα ταιριασμένα, με τρόπους που επέζησαν από το παρελθόν και με εξυγιαντικές εργασίες για βελτιωμένες συνθήκες φωτισμού και αερισμού, δημιουργούνται σύγχρονες

κατοικίες, όπου αναδεικνύονται νέες διατάξεις και νέες μορφές του χώρου⁹⁵. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι οι κατοικίες και τα μαγαζιά της Μονεμβασιάς δεν ήταν εγκαταλελειμμένα αλλά απευθύνονται σε άτομα που ήθελαν να ζήσουν στον τόπο αυτό. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία τα άτομα αυτά έρχονταν για να περάσουν ευχάριστες διακοπές. Αυτό κάνει αυτονόητες κάποιες επεμβάσεις ώστε να καλυφθούν αυτές οι ανάγκες.

Ο σεβασμός προς τη Μονεμβασιά και την ιστορία της επέβαλε την καλύτερη δυνατή γνωριμία με το αντικείμενο και τη λεπτομερή τεκμηρίωση και αποτύπωση πριν από τις οποιεσδήποτε προτάσεις επεμβάσεων. Έτσι προηγήθηκε καθαρισμός των ιδιοκτησιών, όποια και αν ήταν η κατάσταση των κτισμάτων και απομάκρυνση των μπάζων. Τα κελύφη, που αποκαλύφθηκαν, διατηρήθηκαν, ενώ παράλληλα συμπληρώθηκαν οι μορφές των ερειπίων. Παρατηρείται πλήρης αποφυγή του σπλισμένου σκυροδέματος, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις για να δέσουν μερικές κατασκευές. Έγινε χρήση ίδιων υλικών , τα οποία υπήρχαν σε αφθονία στην περιοχή, όπως ο πωρόλιθος. Μορφολογικά παραδοσιακά στοιχεία, όπως οι θόλοι και οι ξύλινες στέγες, αποτέλεσαν εργαλεία του σχεδιασμού. Επιπλέον επιλέχθηκε η διατήρηση των μικρών ανοιγμάτων, αφού ο φωτισμός και ο αερισμός του εσωτερικού κρίθηκε επαρκής⁹⁶.

Για το σχεδιασμό του εσωτερικού, έγινε προσπάθεια οι χώροι να προσεγγίζουν όσο το δυνατό τις αρχικές αναλογίες και την κλιμακα τους. Κάποιες φορές αφαιρέθηκαν επιλεκτικά μεταγενέστερα στοιχεία, που δε χαρακτηρίζονται πρωταρχικά. Συγχρόνως, επιχειρήθηκε να συνδεθούν και να αποκτήσουν ενότητα οι χώροι και τα επίπεδα, ώστε να φωτίζονται και να αερίζονται επαρκώς, να οργανωθεί μία κατοικία και όχι ένα αποσπασματικό άθροισμα χώρων. Τέλος, έγινε προσθήκη σύγχρονων μορφών σε μικρότερα στοιχεία, όπως οι σκάλες, τα κάγκελα, τα ντουλάπια και τα δάπεδα, αφού δε θεωρήθηκε απαραίτητο να αποτελούν απομίμηση παλαιότερων μορφών⁹⁷.

95 Αριστείδης Ρωμανός, διάλεξη με τίτλο Το έργο της Χάρις και του Αλέξανδρου Καλλιγά στη Μονεμβασία, Ιανουάριος 2018

96 Χ. Μπούρας, Π.Τουρνικιώτης, Συντήρη, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010 σελ 229-245

97 Χ. Μπούρας, Π.Τουρνικιώτης, Συντήρη, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010 σελ 229-245

94 <https://en.wikipedia.org/wiki/Monemvasia>

67 | Καθαρισμός ιδιοκτησίας
αποκάλυψη ενός δρόμου που διασχίζει τα κτίσματα σε
ορθή γωνία

68 | Τοπογραφικό με μεγάλο αριθμό επεμβάσεων των
αρχιτεκτόνων στην περιοχή

69 | Διαχείριση μικρο-διαδρομών (εικόνες πριν τις
επεμβάσεις και μετά)

70 | Μαγαζί με πολίπλοκη στέγη και χωμάτινο
δάπεδο (1971) - καθαρισμός ιδιοκτησίας

71 | Τεχνίτες κατασκευάζουν θόλο (2001)

Ένταξη σύγχρονων μορφών

72 | Διαχείριση εσωτερικών χώρων

73 | Λεπτομέρεια δαπέδων

Τα περισσότερα δάπεδα συνδυάστηκαν και στρώθηκαν
από του αρχιτέκτονες και κατόπιν τοποθετήθηκαν κανονικά
από τους τεχνίτες.

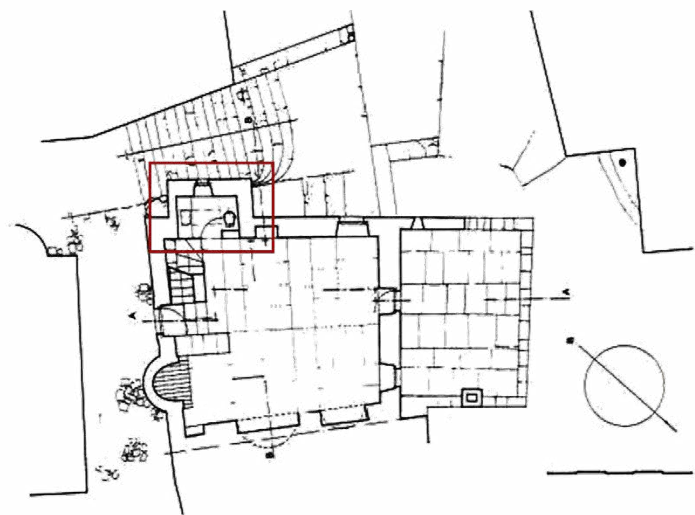
Τα μεγάλα συνεχή κενά στις επιφάνειες των τοίχων
επιπέδινουν στοιχεία της σύγχρονης αναφοράς της
κατοίκησης

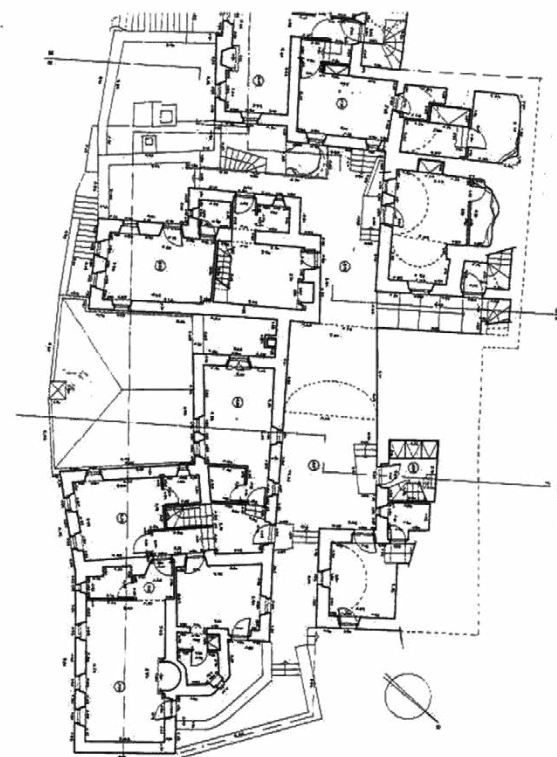
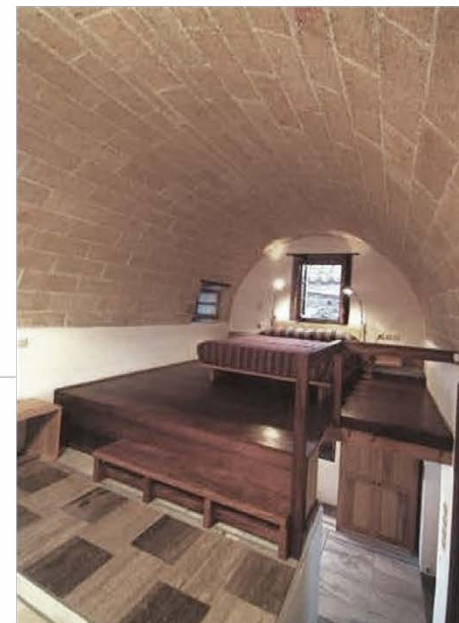
Διατήρη παραδοσιακών μορφολογικών στοιχείων, όπως η
ξύλινη στέγη και οι θόλοι.

74 | Χώρος κουζίνας

75 | Το σπίτι με το φουγάρο. Τζάκι (1975)

76 | Πολυκύτταρη κατοικία
Μικροί χώροι έχουν ενωθεί στο εσωτερικό δημιουργώντας μία πολυδαίδαλη καθημερινότητα

3.2 | Το παράδειγμα της Σαντορίνης- η αντισεισμική ανοικοδόμηση

Η Σαντορίνη είναι ένα νησί των νότιων Κυκλάδων και μαζί με τα νησιά Θηρασία και Ασπρονήσι αποτελούν απομεινάρια του ηφαιστειογενούς νησιού της Στρογγύλης. Η Σαντορίνη έχει σχήμα ημιδακτύλιου. Το ενεργό ηφαίστειο του νησιού επηρεάζει έντονα την γεωμορφολογία των γύρω νησιών.. Όλη η επιφάνεια της Σαντορίνης είναι ηφαιστειογενής και αποτελείται κυρίως από ελαφρόπετρες και θηραϊκή γη. Η γεωμορφολογία της έχει δραματικές υψομετρικές διαφορές με τις μεγαλύτερες να φτάνουν τα 200 ή 300 μέτρα. Το νησί είναι υπόδειγμα οικολογικής ισορροπίας. Επειδή είναι άνυδρο, το νερό έπρεπε να συλλέγεται απ' τη βροχή σε στέρνες. Αυτές οι στέρνες εξυπηρετούσαν σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού της. Το 1950, χρονιά έντονης ηφαιστειακής δραστηριότητας, η Σαντορίνη είχε γύρω στους 15.000 κάτοικους και ανθηρή οικονομία. Μέσα στα επόμενα χρόνια το νησί παρακμάζει σταδιακά και μετά από σειρά σεισμών οι κάτοικοι μειώνονται στους 8000, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο τμήμα του οικοδομικού πλούτου να εγκαταλειφθεί.

Μετά από έντονη σεισμική δραστηριότητα μεγάλο μέρος των κατοικιών είτε καταστράφηκαν ολοσχερώς, είτε κρίθηκαν ακατάλληλες προς κατοίκηση. Το 1956 ο αριθμός των κατοικιών με ζημιές ήταν περίπου 2.500 από 4.000 που υπήρχαν συνολικά στο νησί. Ταυτόχρονα, λόγω του προβλήματος των κατολισθήσεων περίπου 750 έπρεπε να εγκαταλειφθούν. Υπήρχε λοιπόν το πρόβλημα, όχι απλώς να στεγαστούν ξανά όσοι είχαν χάσει τα σπίτια τους μέσα στους παλιούς οικισμούς, αλλά να στεγαστούν κι εκείνοι που τα σπίτια τους ήταν ακατάλληλα για κατοίκηση.

Το 1956 ζητείται από τον αρχιτέκτονα Κωνσταντίνο Δεκαβάλλα να αναλάβει τις πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές μελέτες για τη μετασεισμική στέγαση στη Σαντορίνη. Βασικό συνθετικό πρόβλημα ήταν η ένταξη νέων κτιρίων στους ήδη υπάρχοντες οικισμούς, αποκατάσταση των κατεστραμμένων κτιρίων και τελικά πρόταση για νέους οικισμούς. Γενικές αρχές των μελετητών ήταν η ανάλυση και κατανόηση του κτιριακού αποθέματος και η χρήσης της γνώσης αυτής για τις νέες παρεμβάσεις. Τα θετικά λειτουργικά και μορφολογικά στοιχεία που προέκυψαν από την ανάλυση αξιοποιήθηκαν για την αποκατάσταση παλιών και κατασκευή νέων κτιρίων⁹⁸.

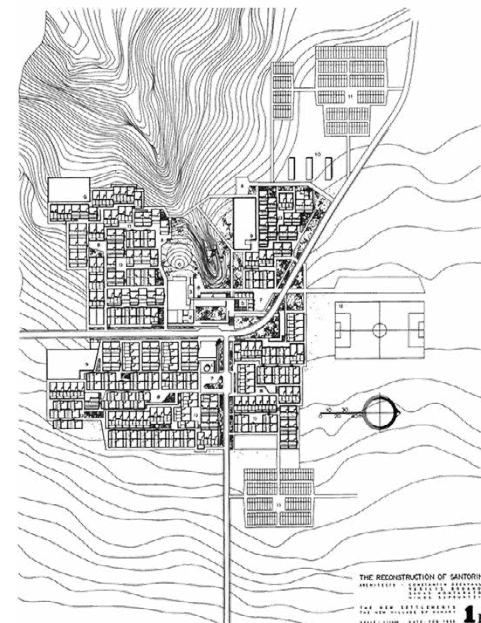
77 | Σαντορίνη
α_το νησί με τα ονόματα των περιοχών, , β_ άποψη της Οίας από τη θάλασσα, , γ_οι καταστροφές του 1956

Σε λύση κατασκευαστηκαν 11 νέα οικιστικά συγκροτήματα, 10 ως επέκταση υφιστάμενων οικισμών και ένας καινούριος οικισμός, το Καμάρι. Η στέγαση των σεισμόπληκτων έγινε με τύπους πυρήνων κατοικίας, που χτίστηκαν από τους δικαιούχους σε οικόπεδα, τα οποία τους παραχωρήθηκαν με κλήρωση. Το σύστημα που προκρίθηκε για το σχέδιο των οικισμών αυτών βασίστηκε στο διαχωρισμό της τροχαίας κυκλοφορίας από την κίνηση των πεζών, που γίνεται σε στενότερους, πολλές φορές βαθμιδωτούς, πεζόδρομους, χαραγμένους έτσι ώστε να προστατεύονται από τους ανέμους και να δημιουργούν ευχάριστες κλειστές προοπτικές και μικρές πλατείες. Η ανοικοδόμηση χωρίστηκε σε δύο φάσεις. Στην πρώτη, αντιμετωπίστηκαν οι πιο επείγουσες από τις μετασεισμικές ανάγκες: η στέγαση των σεισμοπαθών και των ακατάλληλα στεγασμένων- με την επισκευή 500 περίπου κατοικιών και την κατασκευή 750 νέων μονάδων αντισεισμικών πυρήνων- η ανέγερση και επισκευή σχολικών κτηρίων και παιδικών σταθμών και η επισκευή των εκκλησιών. Στη δεύτερη φάση, αντιμετωπίστηκαν τα λιγότερο επείγοντα έργα αποκατάστασης και τα έργα γενικότερης ωφέλειας: η δημιουργία κοινοτικών κέντρων, η ανέγερση δημόσιων κτηρίων και η διατήρηση και διαμόρφωση σημαντικών συγκροτημάτων τοπικής αρχιτεκτονικής⁹⁹. Οι νέοι οικισμοί χωροθετήθηκαν, κυρίως με πεζοδρομήσεις και με σημειακές προσβάσεις μόνο γιο τα αυτοκίνητα, σε ζώνες που απαλλοτριώθηκαν πλάι στις επισφαλείς περιοχές που εγκαταλείφθηκαν. Στο τέλος της ανοικοδόμησης η Σαντορίνη είχε την καλύτερη αναλογία ατόμων προς δομημένο χώρο, στην Ελλάδα. Είχε φτάσει στο σημείο να έχει δύο δωμάτια ανά κάτοικο. Στους νέους οικισμούς χρησιμοποιήθηκαν δύο βασικοί τύποι αντισεισμικών πυρήνων κατοικιών με παραλλαγές και δυνατότητα μελλοντικής επέκτασης, ο μονόθολος και ο δίθολος.

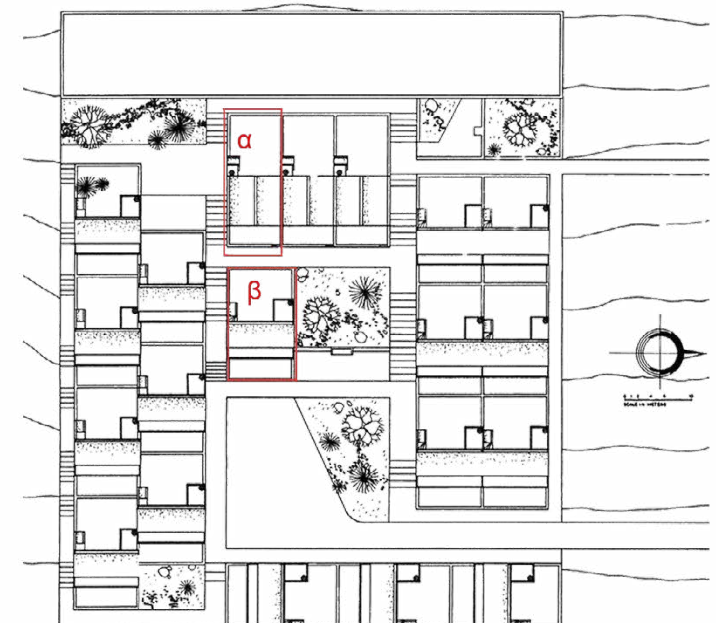
Η αποκατάσταση των κατεστραμμένων από το σεισμό κτισμάτων έγινε με πιστή ανακατασκευή βάση πλήρους αποτύπωσης. Τηρήθηκε ακριβώς η αρχιτεκτονική μορφή της κάθε οικοδομής, με απόλυτη σχολαστικότητα και ακρίβεια. Βέβαια, αντί για θόλους επιλέχθηκε να μπουν πλάκες για τη στέγαση των νέων κατασκευών. Αντίθετα, τα νέα κτίρια της ανοικοδόμησης ανήκουν στη μοντέρνα αρχιτεκτονική. Σύμφωνα με τον Δεκαβάλλα, εφόσον χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονα υλικά, ό,τι δεν είναι ανακατασκευή ή επισκευή μπορεί πλέον να ενταχθεί ως σύγχρονη αρχιτεκτονική, από τη στιγμή που οι πρωτεργάτες του μοντέρνου κινήματος,

98 Δεκαβάλλας Κωνσταντίνος, “Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960”, διάλεξη 21/03-2013, Αμφιθέατρο Α008 του κτιρίου ΑΒέρωφ, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, σελ. 13-25

99 <https://www.doma.archi/index/projects/anoikodomhsh-santorinh>

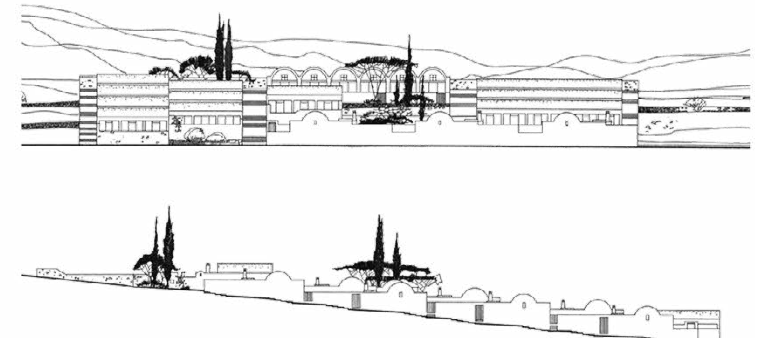
C

β

Y

 δ

78 | Νέος οικισμός Επισκοπής στο Καμάρι

α_masterplan, β_τύπος οικοδομικού τετραγώνου (δίθολος τύπος κατοικίας,β μονόθολος τύπος), γ_άποψη οικισμού, δ_όψεις

για να αιτιολογήσουν τις μορφές της αρχιτεκτονικής τους, είχαν ως πρότυπο τις Κυκλάδες. Με βάση αυτό το γεγονός, μπορούσε η μοντέρνα αρχιτεκτονική να επανέλθει στις Κυκλάδες όπως ήρθε πρωύτερα η νεοκλασική και να δημιουργηθεί μια σύγχρονη κυκλαδίτικη αρχιτεκτονική¹⁰⁰.

Αρχικά, για το κτίσιμο κατοικιών σε νέες θέσεις (χωράφια) χρησιμοποιήθηκε η τεχνική του πλακοσκεπούς κτίσματος, με ό,τι ξυλεία είχαν για τον ξυλότυπο. Δεν είχαν αρκετά ξύλα, διότι τα υλικά έφταναν πολύ δύσκολα στο νησί. Όταν πλέον τα ξύλα για τους ξυλότυπους τελείωσαν, έπρεπε να στραφούν σε μια εναλλακτική λύση σε ό,τι αφορά τη στέγαση των κατοικιών. Την λύση έδωσε ο παραδοσιακός θολίτης. Από τα ρετάλια της ξυλείας φτιάχτηκαν καλούπια για τους θολίτες που χρησιμοποιούνταν τριάντα με σαράντα φορές το καθένα. Ως οικοδομικά υλικά χρησιμοποιούσαν ελαφρόπετρες από τσιμέντο και τοπικές ελαφρόπετρες, των οποίων η παραγωγή συστηματοποιήθηκε επί τόπου. Ο θολίτης πέρα από τις κατασκευαστικές ευκολίες που τους προσέφερε, ήταν μία αποτελεσματική λύση σχετικά με τον φυσικό κλιματισμό. Σε συνδυασμό με τον προσανατολισμό των νέων κατασκευών, που προστατεύονταν από τη δύση και το βορρά, τηρήθηκαν οι βασικοί κανόνες του παραδοσιακού τρόπου κατασκευής. Αυτοί προσέφεραν και βιοκλιματικές αρετές στις νέες κατασκευές. Ακόμα μια ενδιαφέρουσα υιοθέτηση παραδοσιακής τεχνικής αφορά την διαχείρισης των αποβλήτων. Αρχικά οι σαντορινιοί στις τουαλέτες τους χρησιμοποιούσαν ένα σύστημα κομποστοποίησης με άμμο. Το αποτέλεσμα της κομποστοποίησης γινόταν λίπασμα για τα χωράφια. Υπήρχε λοιπόν μια πλήρης ανακύκλωση. Οι μελετητές της ανοικοδόμησης με μικρές τροποποιήσεις αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν αυτή την τεχνική και για το δικό τους σύστημα διαχείρισης των αποβλήτων¹⁰¹.

Σήμερα μόνο λίγα κτίρια υλοποιήθηκαν και δεν έγινε η αναμενόμενη επέκταση. Σχέδιο με πρόταση και σχέδιο με την υλοποίηση. Στα κτίρια αυτά προβλέπονταν επεκτάσεις εφόσον η ανοικοδόμηση αφορούσε πυρήνες. Η ιδέα ήταν ότι μπορούσε να επεκταθεί στο πλάι¹⁰². Οι επεκτάσεις αυτές κατά τον Δεκαβάλλα δεν έγιναν επιτυχημένα, μάλλον άναρχα και πρόχειρα.

100 Δεκαβάλλας Κωνσταντίνος, "Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960", διάλεξη 21/03-2013, Αμφιθέατρο Α008 του κτιρίου Αβέρωφ, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, σελίδες 8-28

101 Δεκαβάλλας Κωνσταντίνος, "Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960", διάλεξη 21/03-2013, Αμφιθέατρο Α008 του κτιρίου Αβέρωφ, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, σελίδες 24-27

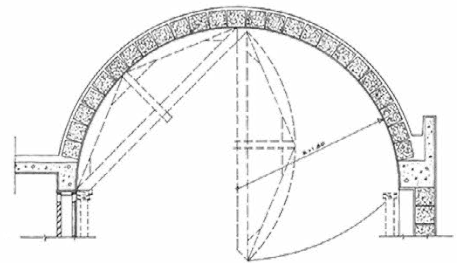
102 Δεκαβάλλας Κωνσταντίνος, "Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960", διάλεξη 21/03-2013, Αμφιθέατρο Α008 του κτιρίου Αβέρωφ, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, σελ. 52

79 | Κατασκευή τυποποιημένων κουφωμάτων

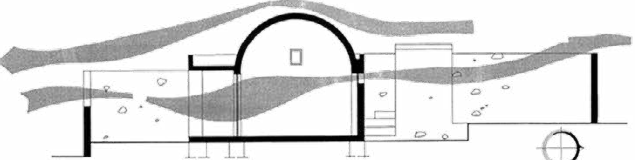

83 | Καλούπια για θολίτες

ΑΝΟ Φ 12Α

80 | Τρόπος κατασκευής θολιτών

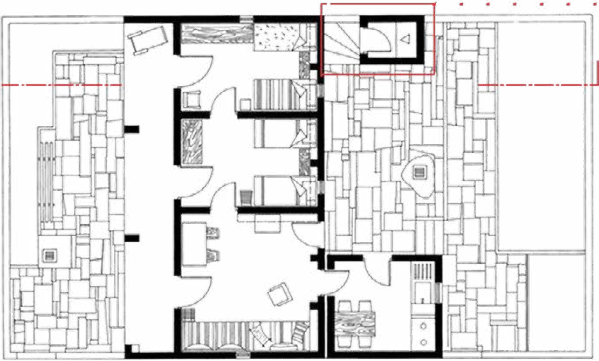

81 | Φυσικός κλιματισμός

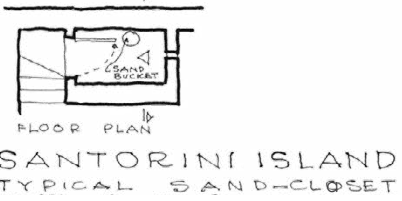
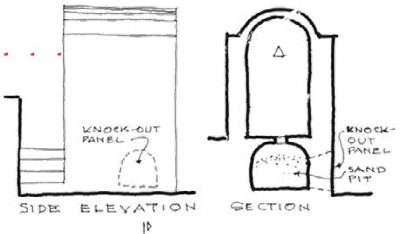
III SECTION

84 | Κισηρόλιθοι

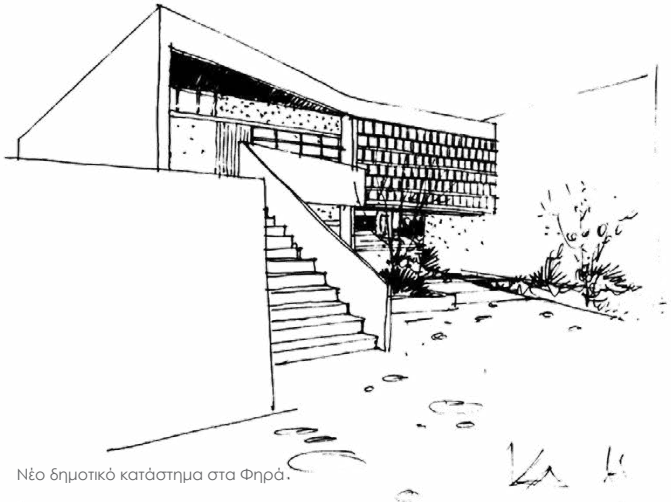
82 | Τύπος κατοικίας I : α_κάτοψη, β_ sand closet

SANTORINI ISLAND
TYPICAL SAND-CLOSET

Σαντορίνη 1958

Νέο δημοτικό κατάστημα στα Φηρά.

Υποκατάστημα Εθνικής Τράπεζας στα Φηρά

Σχολικά κτίρια: Γυμνάσιο

Κτίριο στέγασης δημόσιων υπηρεσιών στα Φηρά

α

β

86 | Καμάρι, εξέλιξη οικισμού

γ

3.3 | Το παράδειγμα του Μόντε Καράσσο της Ελβετίας

Το Μόντε Καράσσο είναι μια πόλη στα περίχωρα της Μπελινζόνα στο καντόνι του Τιτσίνο. Τα κυρίαρχα γεωγραφικά στοιχεία είναι οι αλπικοί όγκοι, μεταξύ των οποίων η μόνη διαθέσιμη περιοχή για ανάπτυξη είναι η κοιλάδα του ποταμού Τιτσίνο. Το Μόντε Καράσσο εκτείνεται από τον λόφο Μορνέρα στα βόρεια, έως τον ποταμό Τιτσίνο στα νοτιοανατολικά.

Η γένεση του Μόντε Καράσσο χρονολογείται στον 4ο αιώνα μ.Χ.. Για το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της, η πόλη ήταν ένα μικρό κέντρο. Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα γνώρισε ταχεία δημογραφική παρουσία και αστική ανάπτυξη. Κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα οι παγκόσμιες οικονομικές και αστικές τάσεις, καθώς και η ταχεία ανάπτυξη της οδικής κυκλοφορίας, οδήγησε τόσο σε λειτουργικές όσο και μορφολογικές μετατροπές στη πόλη. Αυτή την περίοδο η πόλη του Μόντε Καράσσο αντιμετώπισε τα ίδια προβλήματα με τις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις: απώλεια της παραδοσιακής ταυτότητας, μετανάστευση αγροτικών πληθυσμών και συνεχής αποδυνάμωση της τοπικής συνοχής¹⁰³.

Ο Ελβετός αρχιτέκτονας Λουίτζι Σνότσι ξεκίνησε τη δραστηριότητά του στο Μόντε Καράσσο το 1968 με μια δημοτική επιτροπή, σχεδιάζοντας έναν νέο δημοτικό σχολείο (ως μέρος ενός μοντερνιστικού αναπτυξιακού σχεδίου). Από την αρχή ο Σνότσι αμφισβήτησε την καθορισμένη τοποθεσία του σχολείου στα αναπτυσσόμενα προάστια της πόλης - κοντά στον αυτοκινητόδρομο, προτείνοντας να το τοποθετήσει στο Αυγουστινιανό μοναστήρι, εμποδίζοντας έτσι το παλιό κτίριο να μείνει αχρησιμοποίητο. Στόχος του ήταν να αποκαταστήσει την πόλη στην αρχική της δομή βασισμένη σε έναν δημόσιο κεντρικό χώρο. Αυτή η πρωτοβουλία είχε επίσης ως αποτέλεσμα μια σειρά από συνοδευτικούς δημόσιους χώρους, συμπεριλαμβανομένης μιας κεντρικής πλατείας που δημιουργήθηκε από το πρώην μοναστήρι. Ως αποτέλεσμα της ευνοϊκής προσέγγισης των δημοτικών αρχών (ιδιαίτερα του δημάρχου της πόλης Φλάβιο Γκουιότι), ο Σνότσι μπόρεσε να σχεδιάσει και να κατασκευάσει άλλες εγκαταστάσεις, δημόσιες (γυμνάσιο, νεκροταφείο, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων), ημιδημόσιες (υποκατάστημα

87 | Εναέριος χάρτης της περιοχής του Τιτσίνο

88 | Η πόλη του Μόντε Καράσσο το 1968

103 Lin Chujie , Άρθρο, 50 χρόνια προσπάθειας από τον αρχιτέκτονα Snozzi- Η ανακαίνιση του Monte Car-asso, μιας μικρής πόλης στο Ticino της Ελβετίας , διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.archiposition.com/items/20180525102432> τελευταία τροποποίηση 11 Αυγούστου 2016

τράπεζας) και ιδιωτικές (σπίτι δημάρχου), στο κέντρο του Μόντε Καράσσο. Έτσι, το μέχρι τότε παραμελημένο ιστορικό κέντρο της πόλης αναβίωσε¹⁰⁴. Το έργο του αρχιτέκτονα στο Μόντε Καράσσο κράτησε πάνω από 30 χρόνια. Η παρούσα έρευνα εστιάζει στις επεμβάσεις του αρχιτέκτονα στο χώρο του μοναστηριού.

Στη δεκαετία του 1960, η κυβέρνηση μοίρασε το μοναστήρι σε πολλούς κατοίκους, προκαλώντας σημαντικές ζημιές σε αυτό. Πολλές καμάρες του μοναστηριού ήταν κλειστές, διότι οι κάτοικοι τις χρησιμοποιούσαν για άλλες χρήσεις (αποθήκες κλπ.)¹⁰⁵. Μέσα από μια προσεκτική μελέτη της υφιστάμενης κατάστασης και των ιστορικών συνθηκών του χώρου, διαπιστώθηκε ότι το κέντρο της πόλης όπου βρισκόταν το μοναστήρι, έχει χάσει την χρήση του λόγω της ακατάστατης δόμησης γύρω του.

Ο Σνότσι δεν ήθελε να κάνει αποκατάσταση των παλαιών κτιρίων, αλλά χρηστική παρέμβαση σε αυτά. Ανακατασκεύασε τα αρχικά κτίρια, προσθέτοντας νέα τμήματα λαμβάνοντας υπόψη την αρχιτεκτονική τους ιστορία.

Στο σχέδιο ανάπλασης, παραμένουν τα δύο κελύφη που ήδη υπάρχουν. Η δυτική πτέρυγα, που είναι το πιο διατηρημένο παλιό κτίριο, αναστηλώνεται για να δείξει την αρχική εμφάνιση του κτιρίου. Για την βόρεια πτέρυγα, αυτή με τις περισσότερες μετατροπές, αφαιρούνται οι δύο όροφοι και το κτίριο αντιμετωπίζεται με ένα συνδυαστικό σύστημα¹⁰⁶. Η παραδοσιακή μορφή συνδυάζεται με τη γραφή και το λεξιλόγιο του αρχιτέκτονα. Στον όροφο της ανακαινισμένης πτέρυγας, ο αρχιτέκτονας πρόσθεσε έναν χώρο διπλού ύψους με στρογγυλεμένη οροφή και μια γκαλερί που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Και στις δύο πτέρυγες, στο ισόγειο απελευθερώθηκαν συνολικά όλες οι κολώνες και ανοίχτηκαν οι καμάρες, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένας ανοιχτός χώρος¹⁰⁷.

Η επέκταση των αιθουσών του σχολείου ήταν μετέπειτα προσθήκη του αρχιτέκτονα (2004 – 2008). Το νέο κτίσμα ακολουθεί τις αρχές του όγκου που είχε

Δυτική πτέρυγα

Βόρεια πτέρυγα

89 | Οι πτέρυγες του μοναστηριού πριν και μετά την αποκατάσταση

104 Davide Pisu & Giovanni Marco Chiri, επιστημονικό άρθρο, The architect as nomothete: Luigi Snozzi at Monte Carasso, The Journal of Architecture, 2021, σελ 4

105 Luigi Snozzi, ομιλία στη σχολή του Bordeaux με τίτλο “Ο δήμαρχος και ο αρχιτέκτονας” 8 Οκτωβρίου 2015, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=WJOmMYiptSw>

106 Luigi Snozzi, ομιλία στη σχολή του Bordeaux με τίτλο “Ο δήμαρχος και ο αρχιτέκτονας” 8 Οκτωβρίου 2015, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=WJOmMYiptSw>

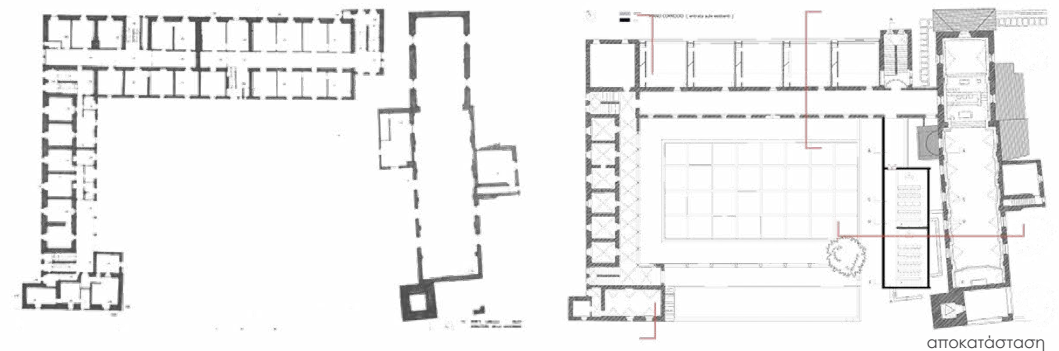
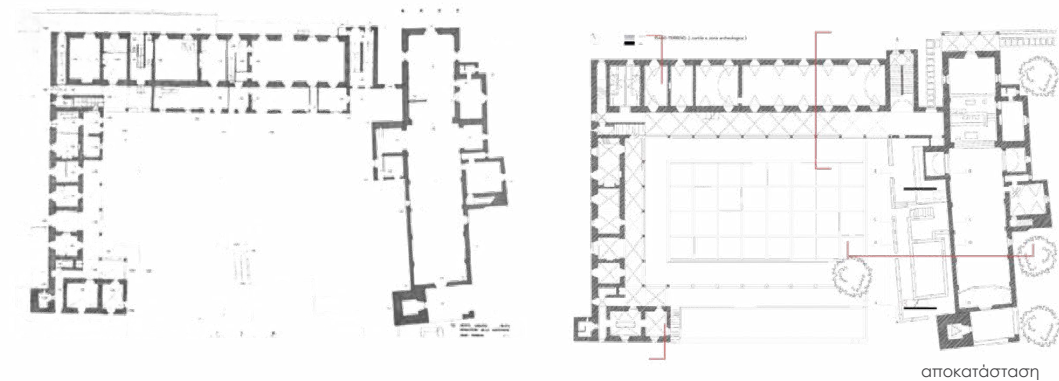
107 DeArchitect, άρθρο με τίτλο Arquitectura e interiorismo, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο <http://dromanelli.blogspot.com/2020/05/luigi-snozzi-dorpschool-monte-carasso.html> τελευταία τροποποίηση 7 Μαΐου 2020

προσθεθεί στη βόρεια πτέρυγα του μοναστηριού. Η λειτουργία συγκέντρωσης του κεντρικού αίθριου ήταν απαραίτητη για αυτόν. Ο χώρος αυτός συνδέεται με πάρκο που είχε σχεδιαστεί στη νότια πλευρά. Ήθελε, λοιπόν, να κρατήσει αυτή την πλευρά ανοιχτή, γι' αυτό πρόσθεσε έναν κτιριακό όγκο στην πλευρά της εκκλησίας. Στο σημείο αυτό, όπου βρίσκονται και αρχαιολογικές ανασκαφές, ο όγκος αποσπάται από την εκκλησία και συνδέεται με το πρώην μοναστήρι. Με το ριζοσπαστικό στυλ του, ο Σνότσι κατασκευάζει την προέκταση σε δύο τοίχους, για να περιορίσει όσο το δυνατόν περισσότερο την επαφή με το έδαφος, άρα και με τις ανασκαφές. Μέσω αυτής της παρέμβασης, οι ανασκαφές καλύπτονται και προστατεύονται από την κατασκευή. Ο όγκος της μετάβασης βρίσκεται δίπλα σε ένα προεξέχον πλαϊνό παρεκκλήσι της εκκλησίας, γι' αυτό είναι πιο στενός από το υπόλοιπο κτίριο και συνδέει το υπάρχον σχολείο με την επέκταση σαν γέφυρα. Από τον αulειο χώρο, η προσθήκη είναι εξαιρετικά λιτή και φαίνεται να αποτελείται μόνο από ένα αιωρούμενο όροφο εκτεθειμένου σκυροδέματος και μαύρες κάσες παραθύρων. Από τη βόρεια όψη, το κτίριο φαίνεται να είναι εξαιρετικά κλειστό λόγω του τοίχου από εμφανές σκυρόδεμα. Μόνο μια γωνία με ανοίγματα παραπέμπει στην τάξη. Η καμπυλωτή οροφή της προέκτασης βυθίζεται προς την εκκλησία, επιτρέποντας στο φως να εισέλθει στο εσωτερικό της.¹⁰⁸ Η παρέμβαση αυτή μπορεί να φαίνεται ριζοσπαστική, λόγω της οπτικής γλώσσας που χρησιμοποιείται, αλλά με το σχεδιασμό της ο Σνότσι καταφέρνει να σεβαστεί την ιστορική διαστρωμάτωση του τόπου, συμπληρώνοντας τη χωρική σύνθεση της μονής, αφενός, και αφετέρου προστατεύοντας τα αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής.

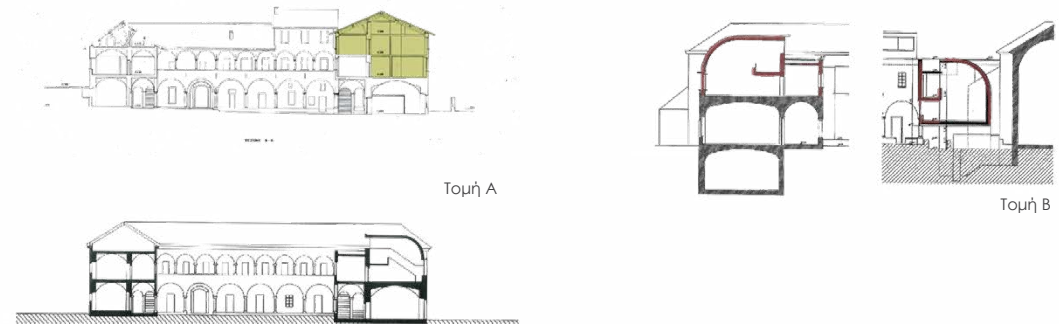
Το έργο αυτό πυροδότησε επεμβάσεις και ανοικοδόμηση κτιρίων σε όλο το Monte Carasso, ξεκινώντας με το σπίτι του δημάρχου. Στοιχείο που υπήρχε σε όλες τις κατοικίες πριν την διάνοιξη των αυτοκινητόδρομων ήταν οι ψηλοί αυλότοιχοι ύψους 2.5 μέτρων, στοιχείο που ο Σνότσι μετέγραψε και χρησιμοποίησε ως σχεδιαστική αρχή στις επεμβάσεις του. Την ανοικοδόμηση αυτή συνόδεψε η δημιουργία επτά νέων όρων δόμησης καταργώντας τους 150 υφιστάμενους¹⁰⁹. Η αρχιτεκτονική γραφή που εφαρμόστηκε στο νέο κέντρο γύρω από το μοναστήρι επεκτάθηκε σε όλο τον οικισμό, ενοποιώντας την μέχρι τότε αποσπασματική εικόνα του.

108 Άρθρο με τίτλο Luigi Snozzi – Switzerland Elementary School Extension διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο <http://www.archipicture.eu/Architekten/Schweiz/Snozzi%20Luigi/Luigi%20Snozzi%20-%20Scuola%20Elementare%20Ampliamento%204.html>

109 Luigi Snozzi, ομιλία στη σχολή του Bordeaux με τίτλο “Ο δήμαρχος και ο αρχιτέκτονας” 8 Οκτωβρίου 2015, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=WJOmMYiptSw>

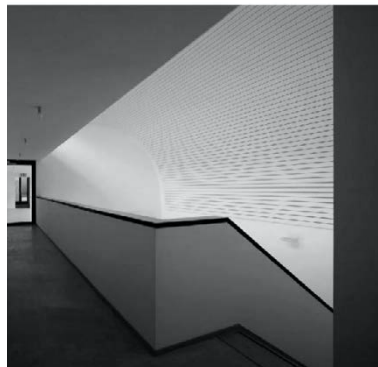
90 | Κατόψεις πριν και μετά την επέμβαση

91 | Τομές των υφιστάμενων κελυφών και της επέκτασης
Στην τομή Β φαίνονται τα κοινά στοιχεία σχεδιασμού της βόρειας πτέρυγας του πρώην μοναστηριού και της μετέπειτα επέκτασης.

92 | Εσωτερικό της βόρειας πτέρυγας του σχολείου

93 | Επέκταση του σχολείου

94 | Παράθεση τριών επιμέρους σημαντικών έργων του αρχιτέκτονα στην περιοχή

Σπίτι του δημάρχου 1983-1984. Στο σχεδιασμό του ο Σνότσι ανέβασε σκόπιμα το ύψος του κτιρίου, για να δημιουργήσει έτσι ένα χωρικό σύμβολο

Τράπεζα Ραιφάισεν 1981-1984/2000

Λύκειο (Palestra) 1982-1984

Συμπεράσματα

Τα ιστορικά στοιχεία που παρατέθηκαν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε κατά προσέγγιση την απαρχή του οικισμού Ετιά, το αργότερο τον 12^ο αιώνα, κατά τη δεύτερη Βυζαντινή περίοδο. Η αρχειακή έρευνα αποδεικνύει ότι η ακμή του οικισμού χρονολογείται κατά την Ενετική κυριαρχία, τον 15^ο αιώνα, με τον οικισμό να αποτελεί το σημαντικότερο φέουδο του οροπεδίου Αρμενοχαντράδων.

Ακόμα, από την επιτόπια έρευνα και αποτύπωση του οικισμού διαπιστώνουμε ότι στον οικισμό υπάρχει επαρκές κτιριακό απόθεμα, αντιπροσωπευτικό της παραδοσιακής κρητικής αρχιτεκτονικής. Ελάχιστες νεωτερικές επεμβάσεις και επεκτάσεις έχουν πραγματοποιηθεί, με αποτέλεσμα να διατηρείται η χαρακτηριστική συμπαγής δομή του οικισμού, αλλά και το φυσικό περιβάλλον που τον περικλείει.

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει ενέργειες αποκατάστασης των μνημείων του οικισμού, πιο συγκεκριμένα της Έπαυλης ντε Μέτζο, της εκκλησίας Αγία Αικατερίνη και του Ναού Αγίου Ιωάννη καθώς και μέρος του περιβάλλοντα χώρου. Επιπλέον, έχουν επισκευαστεί και ορισμένες κατοικίες, χωρίς όμως να χρησιμοποιούνται.

Από τα παραπάνω κρίνουμε πως υπάρχουν λόγοι αναβίωσης του οικισμού και προτείνουμε την αποκατάσταση και συμπλήρωση του, ώστε να επανακατοικηθεί. Σε αυτό το πλαίσιο προχωράμε στις παρακάτω διαπιστώσεις από τα παραδείγματα που αναλύσαμε.

Και οι τρεις περιπτώσεις αξιολόγησαν τα κελύφη και επανάφεραν παραδοσιακά μορφολογικά στοιχεία. Στη Μονεμβασιά έγινε χρήση φυσικών υλικών και εφαρμόστηκαν παραδοσιακές τεχνικές δόμησης, ενώ στην περίπτωση της Σαντορίνης αξιοποιήθηκε η θηραϊκή γη (τοπική πρώτη ύλη) και μετατράπηκε σε οικοδομικά υλικά, όπως ο κισηρόλιθος. Στο Μόντε Καράσσο υπήρξε και δεύτερη προσέγγιση για την επέμβαση στα υφιστάμενα, απόρροια της αξιολόγησης που προηγήθηκε, η οποία εισάγει μοντέρνες μορφές κατασκευασμένες από σύγχρονα υλικά, δημιουργώντας ένα νέο στρώμα στο παλίμψηστο του κτιρίου. Ακόμα, οι Καλλιγιά εισάγουν μια σύγχρονη γραφή στη διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων στα υφιστάμενα κελύφη, στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού.

Η ένταξη νέων κτιρίων μέσα στον υφιστάμενο πολεοδομικό ιστό αφορά κυρίως τις περιπτώσεις της Σαντορίνης και του Μόντε Καράσσο, καθώς στην περίπτωση

της Μονεμβασιάς δεν σχεδιάστηκαν νέα κτίρια. Ο Δεκαβάλλας στη Σαντορίνη, στην ένταξη νέων οικισμών, προτείνει μοντέλα κατοικιών εμπνευσμένα από την κυκλαδίτικη αρχιτεκτονική, διατηρώντας τον βιοκλιματικό χαρακτήρα τους. Οι νέες οικιστικές νησίδες που συνθέτει μπορούν να συνταχθούν με παραλλαγές σχηματίζοντας τον νέο οικισμό. Αντίθετα, στο Μόντε Καράσσο ο Λουίτζι Σνότσι, επηρεασμένος από ιστορικά μορφολογικά στοιχεία, προτείνει μια σύγχρονη μεταγραφή τους, απόφαση που επηρεάζει την αρχιτεκτονική όλου του οικισμού συνολικά.

Στο παράδειγμα της Μονεμβασιάς, η επέμβαση και η ανοικοδόμηση του οικισμού αναβίωσε παραδοσιακές τεχνικές δόμησης που έτειναν να εξαφανιστούν και αποτέλεσε πεδίο εκμάθησης νέων μαστόρων. Με την αποκατάσταση, η Μονεμβασιά έγινε δημοφιλής τουριστικός προορισμός με αποτέλεσμα η γύρω περιοχή να ανοικοδομείται άναρχα από τουριστικά καταλύματα. Στην περίπτωση της Σαντορίνης, παρά τη δομημένη πολεοδομική καθοδήγηση που προτάθηκε στους νέους οικισμούς, η ανάπτυξη που ακολουθήθηκε τα επόμενα, χρόνια λόγω της απότομης αύξησης του τουρισμού, έγινε άναρχα, χωρίς απαραίτητα να υιοθετούν στοιχεία της αρχικής αρχιτεκτονικής πρότασης. Αντίθετα, στο Μόντε Καράσσο η επέμβαση στο κέντρο του οικισμού ενίσχυσε τη συλλογικότητα των κατοίκων. Τα επόμενα χρόνια μέχρι και σήμερα οι κάτοικοι είτε σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα, είτε μόνοι τους συνέχισαν το αρχιτεκτονικό ύφος του σε κάθε επέμβαση που λάμβανε χώρα στον οικισμό.

Στα τρία παραδείγματα που αναλύθηκαν διαπιστώθηκε πως το καθένα, προκειμένου να πετύχει την ένταξη, ακολούθησε διαφορετική προσέγγιση. Στην επέμβαση που έλαβε χώρα στη Μονεμβασιά τα σύγχρονα υλικά δεν αποκαλύπτονται στις όψεις, παρα μόνο στο εσωτερικό των κτιρίων. Στο παράδειγμα της Σαντορίνης χρησιμοποιούνται ιστορικές μορφολογικές αναφορές, όπως ο θολωτός τύπος και προτείνεται μία σειριακή επανάληψη της νέα μονάδας κατοικίας, Η προσέγγιση αυτή παραπέμπει σε πρακτικές του μοντερνισμού όσον αφορά τη συλλογική κατοίκηση. Αντίθετα με τα παραπάνω, ο Σνότσι, στο παράδειγμα του Μόντε Καράσσο, επιλέγει να μην αναπαράξει μορφολογικά στοιχεία του παρελθόντος ενώ παράλληλα επιτυγχάνει να διατηρεί μια σχέση σεβασμού μεταξύ του ιστορικού ιστού και της τοποθέτησης των νέων κτιρίων σύγχρονης αρχιτεκτονικής γραφής.

Βιβλιογραφία

Giuseppe Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Volume secondo, Edizione di cinquecento esemplari, Venezia 1908

Giuseppe Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Volume terzo, Edizione di cinquecento esemplari, Venezia 1917

Δάφνη Χρονάκη, Ο νομός Λασιθίου κατά τη Βυζαντινή περίοδο, από το βιβλίο «Ο νομός Λασιθίου και η ιστορία του, τ. Α'-Β'"""», Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, 2016

Δάφνη Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2010

Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Ετιά: ο οικισμός και η Έπαυλη, Δήμος Λεύκης

Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η έπαυλη των De Mezzo στην Ετιά , Δήμος Λεύκης

Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η αρχιτεκτονική της Κρήτης τη περίοδο της Βενετοκρατίας, Δήμος Λεύκης

Δ.Β. Βασιλειάδης, Το Κρητικό Σπίτι, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1976

Δημήτρης Τσουγκαράκης, άρθρο, Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης, Πεπραγμένα 6ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β), Χανιά 1991

Davide Pisu & Giovanni Marco Chiri, επιστημονικό άρθρο, The architect as nomothete: Luigi Snozzi at Monte Carasso, The Journal of Architecture, 2021

Εμμανουήλ Αγγελάκης, Σητειακά, ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από

των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Αλέξ. Βιτσικουνάκης, τ.Α, Αθήναι 1935

Θεοχάρης Δετοράκης, Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός της Κρήτης , Περιφέρεια Κρήτης , Ηράκλειο 1990

Θεοχάρης Δετοράκης, Το Κρητικό Ζήτημα και η Κρητική Πολιτεία, Ελληνική Ιστορία, Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια (τ. 22), Εκδοτική Αθηνών

Thomas-Abel-Brimage Spratt, Travels an Recheearches in Crete, Volume 1, John van Voorst, Paternoster Row, London, 1865

Νίκος Παπαδάκης «Σητεία» (2η έκδοση). Σητεία: Δήμος Σητείας 1988

Κωνσταντίνος Δεκαβάλλας , “Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960”, διάλεξη 21/03-2013, Αμφιθέατρο Α008 του κτιρίου Αβέρωφ, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

Κ.Σ. Παπαϊωάννου, Κ. Δημητσάντου Κρεμεζή, Μ. Φινέ, Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο, Ιδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 2021

Μαρία Αρακαδάκη, Νοφалиάς Μαραμπέλου-Συμβολη στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης, Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006

Μιχάλης Γεροντής, Άγνωστες σελίδες από την Κρητική βενετοκρατία και Τουρκοκρατία, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2014

Νίκος Ανδριώτης, Πληθυσμοί και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης(16ος – 17ος αιώνας), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2020

Νίκος Σκουτέλης, Κρήτη – Οι οικισμοί της υπαίθρου, Εκδόσεις πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020

Χαράλαμπος Γάσπαρης, άρθρο, Από τη Βυζαντινή στη Βενετική τούρμα Κρήτη, 13ος- 14ος αιώνας

Χαράλαμπος Γάσπαρης, Η Γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη, 13ος - 14ος αι., Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1997

Χάρης Γιακουμής, Γιάννης Κοκκινάκης, ΚΡΗΤΗ 1898-1899 Φωτογραφικές μαρτυρίες από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2009

Χ. Μπούρας, Π.Τουρνικιώτης, Συντήρη, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010

| Διαδικτυακές πηγές

Αριστείδης Ρωμανός, διάλεξη με τίτλο Το έργο της Χάρις και του Αλέξανδρου Καλλιγά στη Μονεμβασία, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο <https://www.academia.edu> τελευταία τροποποίηση Ιανουάριος 2018

Άρθρο, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.gtp.gr/ArchaeologicalMuseumofAgiosNikolaos> ,τελευταία τροποποίηση Ιούλιος 2012

Άρθρο με τίτλο Luigi Snozzi – Switzerland Elementary School Extension διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.archipicture.eu/Architekten/Schweiz/Snozzi%20Luigi/Luigi%20Snozzi%20-%20Scuola%20Elementare%20Ampliamento%204.html>

Βικιπαίδεια, ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, Μονεμβασία, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο <https://en.wikipedia.org/wiki/Monemvasia>, τελευταία τροποποίηση 19 Αυγούστου 2022

Δήμος Λεύκης, σύνολο παρουσιάσεων, Διερεύνηση και παραγωγή υλικού προβολής των κοινών πολιτιστικών στοιχείων της αναγέννησης μεταξύ Κρήτης Κύπρου, στα πλαίσια της Κ.Π. INTERREGIIIΑ/Ελλάδα – Κύπρος (2008), διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.medieval-etia-pafos.gr/etiaSite/Page?page=Index>

ΔΟΜΑ, ανοικοδόμηση Σαντορίνης, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.doma.archi/index/projects/anoikodomhsh-santorinhs> , τελευταία τροποποίηση 2022

DeArchitect, άρθρο με τίτλο Architettura e interiorismo, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο <http://dromanelli.blogspot.com/2020/05/luigi-snozzi-dorp-school-monte-carasso.html> τελευταία τροποποίηση 7 Μαΐου 2020

Κυριάκος Αμανατίδης, άρθρο διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο : <https://neoskosmos.com/el/2020/02/09/dialogue/opinion/i-venetokratia-stin-kriti-1211-1669/>, τελευταία τροποποίηση 9 Φεβρουαρίου 2020

Lin Chujie , Άρθρο, 50 χρόνια προσπάθειας από τον αρχιτέκτονα Snozzi- Η ανακαίνιση του Monte Carasso, μιας μικρής πόλης στο Ticino της Ελβετίας , διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.archiposition.com/items/20180525102432> τελευταία τροποποίηση 11 Αυγούστου 2016

Luigi Snozzi , ομιλία στη σχολή του Bordeaux με τίτλο «Ο δήμαρχος και ο αρχιτέκτονας» 8 Οκτωβρίου 2015, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=WJOmMYiptSw>

| Πηγές Εικόνων

Εικόνα 2:

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:TabulaPeutingeriana.jpg>

Εικόνα 3:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%B-C%CE%B9%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%9A%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82

Εικόνα 5γ,27:

Χάρης Γιακουμής, Γιάννης Κοκκινάκης, ΚΡΗΤΗ 1898-1899 Φωτογραφικές μαρτυρίες από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκιπα Γεωργίου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2009

Εικόνα 7:

α,β Δημήτρης Τσουγκαράκης, άρθρο,Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης,Πεπραγμένα 6ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β), Χανιά 1991

γ Χαράλαμπος Γάσπαρης, άρθρο, Από τη Βυζαντινή στη Βενετική τούρμα Κρήτη, 13ος- 14ος αιώνας

Εικόνα 9:

<https://el.travelogues.gr/item.php?view=32301>

Εικόνα 5α,5β,10,13β,28,35:

Giuseppe Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, Volume terzo, Edizione di cinquecento esemplari, Venezia 1917

Εικόνα 11:

Μουσείο Correr Έκθεση Francesco Morosini, Βενετία 2022

Εικόνα 13α:

Δάφνη Χρονάκη, Γιώργος Βιολιδάκης, σύνολο παρουσιάσεων, Κρήτη - Κύπρος στην Αναγέννηση - Η έπαυλη των De Mezzo στην Ετιά , Δήμος Λεύκης

Εικόνα 17,29:

Δρ. Γιώργης Κριτσωτάκης ,Η Σητεία του χθες, Σχήμα & Χρώμα – Λιθογραφείο ΚΕ.Θ.Ε.Α,2 005

Εικόνα 26:

Μαρία Γρ. Ζαγορησίου, Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη, Μουσείο Μπενάκη 1996

Εικόνα 31, 32:

Προσωπικό αρχείο κ. Νίκου Θεοδωράκη

Εικόνα 36:

Δάφνη Χρονάκη, Εργασίες αναστήλωσης της Έπαυλης, από το: Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2 - Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Μιχάλης Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίου, Ίρις Τζαχίλη, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2010

Εικόνα 68:

<http://triantafylloug.blogspot.com/2018/01/>

Εικόνες 67,70,71,73:

Χ. Μπούρας, Π.Τουρνικιώτης, Συντήρη, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010

Εικόνες 69,72,74,75:

Αλέξανδρος Καλλιγιάς, Μονεμβασία, Ξαναγράφοντας Σε Παλίμψηστα, Εκδόσεις Ποταμός, 2006

Εικόνα 76β:

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B-F%CF%81%CE%AF%CE%BD%CE%B7>

Εικόνες 76γ,77γ,78,82,83:

Κωνσταντίνος Δεκαβάλλας , “Η αντισεισμική ανοικοδόμηση της Σαντορίνης 1956-1960”, διάλεξη 21/03-2013, Αμφιθέατρο Α008 του κτιρίου Αβέρωφ, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

Εικόνες 77α,β,δ,79,80,81,84,85α:

<https://www.doma.archi/index/projects/anoikodomhsh-santorinhs>

Εικόνες 85β,γ:

Google Earth

Εικόνες 91,92,93:

<http://www.archipicture.eu/Architekten/Schweiz/Snozzi%20Luigi/Luigi%20Snozzi%20-%20Scuola%20Elementare%20Ampliamento%201.html>

Εικόνες 86,87,89:

<https://www.archiposition.com/items/20180525102432>

Εικόνες 88,90:

<https://www.youtube.com/watch?v=WJOmMYiptSw>

Παράρτημα

Παράρτημα Α
Ερωτηματολόγιο συνεντεύξεων

1 | Δημογραφικά στοιχεία ερωτώμενου (ηλικία , επάγγελμα)

2 | Ποια είναι η σχέση σας με την Ετιά;

3 | Αν κάτοικος:

- Ποια περίοδο ζήσατε στον οικισμό;
- Περιγράψτε μας τη ζωή στην Ετιά.(συνθήκες διαβίωσης, εργασία, κοινωνική ζωή)
- Ποια ήταν η σχέση της Ετιάς με τα όμορα χωριά;
- Ποιες ήταν οι βασικές ασχολίες των κατοίκων;
- Πότε φύγατε από την Ετιά και τι σας οδήγησε σε αυτή την απόφαση;

4 | Αν δεν είναι κάτοικος:

- Με ποιον τρόπο και για ποιον λόγο ερχόσασταν σε επαφή με τον οικισμό και τους κατοίκους του;
- Ποια η σχέση του χωριού σας με την Ετιά;
- Περιγράψτε μας τη ζωή στο οροπέδιο Αρμενοχαντράδων στον 20 αιώνα. Πότε διανοίχθηκε η επαρχιακή οδός;

5 | Ποιες ήταν οι κύριες καλλιέργειες του οροπεδίου;

Κάθε συνέντευξη συμπληρωνόταν και από πρόσθετα στοιχεία από κάθε ερωτώμενο.

Παράρτημα Β
Ερωτώμενοι

Μανώλης Χρυσουλάκης , κάτοικος Χανδρά

Νίκος Θεοδωράκης, κάτοικος Αρμένων
πρώην κάτοικος Ετιάς

Γιάννης Λουμπουνάκης, κάτοικος Αρμένων
πρώην κάτοικος Ετιάς

Μιχάλης Χρυσουλάκης, κάτοικος Χανδρά

Παράρτημα Γ
Προσωπικό αρχείο Νίκου Θεοδωράκη - Φωτογραφίες Ετιός

